

AZAD BAZAR MƏNƏVİ XARAKTERİ KORLAYIR?

Əksinə...
O asılıdır...
Bəli, amma...
Yox...
Əlbəttə, korlayır...
Yox! Və həm də, bəli...
Əlbəttə. Yaxud korlayırımı?..
Bəli, lap çox...
Yox, balans var...
Biz bunu bilməsək, daha yaxşı olardı...
Bir azacıq...
Bütün bunlar asılıdır...
Yox...

Caqdiş Baqvati
Con Qrey
Harri Kasparov
Qinqlian Hi
Maykl Valzer
Maykl Novak
Bernard Henri Lyvy
Key S. Hymovitz
Tayler Koven
Robert B. Reyx
Ayaan Hirsi Əli
Con C. Boqle
Rik Santorum

TEMPLETON FONDU
Böyük suallara elmi-investisiya dəstəyi

TEMPLETON FONDUNUN MÜZAKİRƏLƏRİ

Azad bazar mənəvi xarakteri korlayır?

Bir sual haqqında on üç fərqli yanaşma

Payız 2008-ci il

Onlayn variantı- www.templeton.org/market

Bu nəşr Con Templeton Fondunun maliyyə dəstəyi ilə hazırlanmışdır. Məqalələrdə əks olunan fikirlər müəlliflərə məxsusdur və heç bir halda Con Templeton Fondunun mövqeyini əks etdirmir.

GİRİŞ

Con Templeton Fondu alim və filosofların Böyük Suallar adlandırdığı məsələlərin tədqiqatı üçün filantrop katalizator(yardımcı dəstək) rolunu oynayır. Biz nəzəri fizika, kosmologiya, təkamül biologiyası, koqnitivistika və sevgi, bağışlamaq, yaradıcılıq, məqsəd, dini inancın təbiəti və mənşəyi ilə əlaqədar olan sosial sahələrdə dünyanın yüksək universitetlərinin işini dəstəkləyirik.

Biz öz ixtisas sahələrində köklü məsələlərlə məşğul olan alim və teoloqlar(din alimləri) arasında biliklərə əsaslanan, açıq görüşlü dialoqu həvəsləndiririk. Biz həmçinin inkişaf edən dünyada sərvət yaradılması, məktəblərdə və universitetlərdə xarakterin tərbiyəsini və qabiliyyətli uşaqların istedadının inkişafını nəzərdə tutan proqramlarda yeni düşüncələri stimullaşdırmağa can atırıq.

Bu səhifələrdə qoyulan Böyük Suallar açıq şəkildə günün tələblərindən irəli gəlir. Keçmiş onillik boyunca akademik dairələrdə, populyar kitablarda və ciddi mətbuatda köklü adətlərə, inanclara və institutlara bazar iqtisadiyyatı və qloballaşmanın effektləri ən çox müzakirə edilən məsələ olmuşdur. Amerika və beynəlxalq maliyyə institutlarındakı son böhranlar bu müzakirələrin təxirəsalınmazlığını da gündəmə gətirmişdir. Con Templeton Fondunda biz xüsusilə bu iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin etikaya və mənəviyyətə- onun tam mənada xarakterə münasibətini tədqiq etməklə maraqlanıyıq. Bəs azad bazar hansı yollarla şəxsi ləyaqəti gücləndirir və ya sarsıdır və başqaları üçün narahatlıq doğurur?

Bu kitabça yığcam şəkildə bizim Fondun bütün maraq sahələrindən ortaya çıxan Böyük Suallara seçdiyimiz yanaşmanı əks etdirir. Fondun dəstəkçiləri tanınmış alimlər və ictimai xadimlərdir ki, onlar daim gündəmdə olan və ən çox mübahisə doğuran mövzulara müraciət edir, müxtəlif perspektivlər diapazonunda sivil, gözəl nəsr yazılarından istifadə edirlər.

Bu "müzakirə" qrupunu toplamaq və ictimaiyyəti ora qoşulmağa dəvət etməklə, biz diskussiyanı alovlandırmaq niyyətindəyik. Məqsəd belə müzakirələrdə ortaya qoyulan tanış mövqələrdən daha da irəli getməkdir. Biz Böyük suallar əsasında aparılan müzakirəni daha düşünülmüş, müəyyənlanmış istiqamətə yönəltməyə can atırıq.

Biz ümid edirik ki, bu kitabça tələbələr, müəllimlər, valideynlər, siyasi liderlər, iş adamları, ruhanilər və insan təbiəti və məqsədi ilə bağlı mühüm məsələlərlə məşğul olan şəxslər (xüsusilə onlar müasir həyatın mürəkkəb quruluşlarına aid olduqlarına görə) üçün uzunmüddətli material olacaq.

Kitabçanın əlavə nüsxələri bigquestions@templeton.org-da sifariş verilə bilər.

Ümid edirik, Fondun mandatının əsasında dayanan Böyük Suallar əsasında aparılmış üç əvvəlki müzakirə də oxucuların marağına səbəb olacaq. Onlar onlayn şəkildə aşağıdakı ünvanlarda əldə edilə bilər:

Kainatın məqsədi nədir?

www.templeton.org/purpose

Pul Afrikanın inkişaf problemlərini həll edəcəkmimi?

www.templeton.org/africa

Elm Tanrıya inamı mütləqləşdirir?

www.templeton.org/belief

GİRİŞ

Caqdiş Baqvati

Caqdiş Baqvati Kolumbiya Universitetində iqtisadiyyat və hüquq professoru, Xarici Əlqələr Şurasının beynəlxalq iqtisadiyyat üzrə aparıcı əməkdaşı, "Qloballaşmanın müdafiəsində" əsərinin müəllifidir. O, geniş şəkildə dövlət siyasəti və beynəlxalq ticarət mövzusunda yazan müəlliflərdən biridir.

Əksinə...

Mən şəxsi təcrübəmdən təsdiq edə bilərəm ki, əgər siz bugünkü universitet şəhərciklərində azad bazar haqqında danışmağa cəhd etsəniz, qloballaşmanın tənqid atəşinə məruz qalacaqsınız.

Fakültə və tələbələrin əksinə, beynəlxalq bazarların genişlənməsi daha çox altruizm düşüncəsindən əmələ gəlir. Bu, onların sosial və mənəvi problemlər barədə narahatlığından yaranır.

Sadəcə desək, onlar güman edirlər ki, qloballaşma insanı simasızlaşdırır. Mən əks mövqeyi götürürəm. Mənim bəhs edəcəyim qloballaşma yalnız sərvət yaradılması və yayılması istiqamətinə deyil, həm də öz iştirakçıları arasında etik nəticələrə və daha yaxşı mənəvi xarakterə doğru aparır. Bir çox tənqidçilər güman edir ki, qloballaşma sosial və etik mövzuları, uşaq əməyinin və kasıb ölkələrdə yoxsulluğun azaldılması, o cümlədən istənilən yerdə gender bərabərliyi və ətraf mühit mühafizəsinin təşviq etdirilməsi məsələlərini arxa plana keçirir.

Mən hələ bunları və başqa məsələləri "Qloballaşmanın müdafiəsində" adlı kitabımda tədqiq edən zaman əsaslandırdım ki, real nəticələr onların qorxularının əksinədir.

Məsələn, çoxları güman edirdi ki, kasıb kəndlilər qloballaşmanın gətirdiyi daha böyük iqtisadi imkanlara öz uşaqlarını məktəbdən götürərək onları işə qoymaqla cavab verəcək. Beləliklə, nəzərdə tutulan azad bazarın genişlənməsi çox zərərli qüvvə kimi hərəkət edəcək.

Ancaq mən əsaslandırdım ki, əks mövqe doğrudur. Aydın oldu ki, çox hallarda daha yüksək gəlirlər qloballaşmanın nəticəsi olaraq gerçəkləşir. Məsələn, Vyetnamda düyü becərənlərin artan gəlirləri onları öz uşaqlarını məktəbdə saxlamağa həvəsləndirdi. Nəhayət, daha onların əlavə uşaq əməyinin təmin etdiyi cüzi gəlirə də ehtiyac qalmadı. Və ya gender bərabərliyini nəzərdən keçirək. Qloballaşma nəticəsində satış malları və xidmətlər istehsal edən sənaye sahələri güclü beynəlxalq rəqabətlə üzleşir.

Bu rəqabət bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bərabər ixtisas dərəcəsi olan kişi və qadın işçilərə ödənen kompensasiya arasındakı dərin fərqi azaltmışdır. Niyə? Çünki qlobal şəkildə rəqabət aparən firmalar tezliklə görürlər ki, onların kişilərin lehinə olan yanlış fikirlərinə göz yummağa imkan verilə bilməz.

Təzyiq altında xərcləri azaltmaq və daha səmərəli işləmək üçün onlar artan daha bahalı kişi əməyini daha ucuz qadın əməyi ilə əvəz edirlər, beləliklə, qadınların əmək haqqı artır, kişilərin əmək haqqı azalır. Qloballaşma hələ əmək haqqı bərabərliyi yaratmayıb, ancaq əlbəttə ki, fərqi azaldıb.

Nəhəng yoxsulluq problemləri olan iki ölkənin- Hindistan və Çinin təcrübəsinə dair bir çox dəlillər var ki, onlar ticarət və xarici sərmayədən istifadə etməklə sürətlə inkişaf etmək imkanı qazanıblar. Bunu etməklə də, onlar yoxsulluğu kəskin şəkildə aşağı salmağa müvəffəq olublar.

Onların qarşıda hələ qət ediləcək uzun bir yolu var, ancaq qloballaşma onlara yüz milyonlarla insanın maddi şəraitini yaxşılaşdırmaq imkanı vermişdir. Bəzi tənqidçilər mühafizəkar "aşağı sızma" ("trickle-down") strategiyası kimi iqtisadi artım yolu ilə yoxsulluğa qarşı mübarizə ideyasını ittiham etdirdilər. Onlar stolun altındakı qullar və itlər süfrənin qalıq və qırıntıları ilə qidalandığı halda, şişman, acgöz zadəganların və qoyun ayaqları yeyən burjuazianın obrazlarını istehzayla təsvir edirlər.

Həqiqətən, diqqəti inkişafa yönəltməklə "gözlənilməz dayanacaq" strategiyası aktivist kimi daha yaxşı təsvir edilir. İqtisadiyyatları inkişaf etdirmək kasıbları gəlirli iş çəkir və yoxsulluğu azaldır.

Onlar qloballaşmanın ümumilikdə müəyyən sosial məqsədlərin uğuruna kömək etdiyini qiymətləndirənlər də, bəzi tənqidçilər hələ də israr edir ki, o, mənəvi xarakteri korlayır.

Onlar deyir ki, mənəvi güdən və asan qazanca əsaslanan geniş azad bazar hökmranlığını artırmaqla insanları egoist və əxlaqsız edir. Ancaq bu, həqiqətə uyğun deyil. Niderlandın tarixində Saymon Skama tərəfindən təsvir edilən Kalvinist bürgerləri nəzərdən keçirin. Onlar beynəlxalq ticarətdən özlərinə var-dövlət yığdılar, ancaq Skamanın dəqiq ifadə etdiyi kimi, "sərvətdən gözləri dörd olaraq" öz şəxsi iştahalarını cilovlamaq əvəzinə, altruizmlərinə göz yumdular.

Bənzər özünü azadlıqdan məhrum etməni Mahatma Qandinin doğulduğu Hindistanın Gujerat ştatındakı Caynlarda da görmək olar. Caynların öz kommertiya fəaliyyətlərindən qazandıqları sərvət başqa yolla deyil, onların dəyərlərinə görə istifadə edildi. Qloballaşmanın mənəvi xarakterə göstərdiyi təsirin davam etməsinə gəldikdə, gəlin, mən Con Stüart Milin çox gözəl fikirlərindən sitatlar gətirim. Belə ki, o, "Siyasi İqtisadiyyatın Prinsipləri" əsərində yazırdı:

"Ticarətin iqtisadi faydaları əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə onun intellektual və mənəvi təsirlərindən artıq olur. İndiki insan inkişafının aşağı vəziyyətində, insanları onların özlərinə bənzəməyən, fərqli fikir və hərəkət tərzinə malik, azad bazarı olmayan, başqalarından almağa ehtiyac duymayan xalqı təmsil edən, özünəməxsus incəsənət və təcrübələri olmayan, ancaq xarakterin mühüm nöqtələri öz tipinə uyğun olan şəxslərlə əlaqəli bir mövqedə yerləşdirməklə dəyəri yenidən qiymətləndirmək çətinidir...

Mübaligəsiz deyilə bilər ki, beynəlxalq ticarətdə böyük və sürətli artım dünyada sülhün əsas təminatı olmaqla, ideyaların, institutların və insan irqi xarakterinin arasıkəsilməz inkişafı üçün mühüm daimi təhlükəsizlikdir".

Bugünkü dünya iqtisadiyyatında biz Milin təsvir etdiyi fenomenin əlamətlərini davamlı olaraq görürük. 1980-ci illərdə Yapon transmilli korporasiyaları yayılmağa başladığı zaman onların kişi rəhbərləri öz həyat yoldaşlarını da Nyu Yorka, London və Parisə gətirdi. Bu ənənələrə bağlı Yapon qadınları Qərbdə qadınlarla necə rəftar olunduğunu görəndə, qadınların hüquq və bərabərliyi haqqında ideyalar barədə suallar verməyə başladılar. Onlar Yaponiyaya qayıdan zaman sosial islahat agentləri oldular.

Bizim öz həyatımızda televiziya və internet sosial və mənəvi şüurun cəmiyyət və milli dövlətlərimizin sərhədləri boyunca genişlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Adam Smit "Avropada insanlığın adamı" ifadəsiylə gözəl yazırdı ki, kim "gündüz öz çəçələ barmığını itirsə" "gecə yuxulaya" bilməz, ancaq onun yüz milyon Çinli qardaşı "bir zəlzələ nəticəsində qəfildən udulsa", "lap tam sakitlik içində xoruldayar", "çünkü o heç vaxt həmin insanları görməmişdir".

Bizim üçün çinlilər artıq Deyvid Hyumun dediyi qayğıkeşlik hissənin konsentrik dairələrindən uzaq kənarında yaşayan gözəgörünməz insanlar deyillər. Çində keçən yay baş verən zəlzələnin faciəvi nəticələri dərhal bizim ekranlarımıza ötürüldü və bu faciə dünyanın qalan hissəsi tərəfindən laqeydliklə deyil, Çin qurbanlarına qayğıkeşlik və dərin mənəvi borc hissi ilə qarşılandı. Bu qloballaşmanın ən incə anları idi.

Con Qrey

Con Qrey London İqtisadiyyat məktəbinin fəxri professorudur. Onun son kitabları sırasına bunları aid etmək olar: “Yalan sabah”, “Global kapitalizmin (Granta) xülyaları və qara kütlə”, “Apokalipsis din və utopiyanın ölümü”(Penguin).

O asılıdır...

Azad bazarlar xarakterin müəyyən aspektlərini gücləndirdiyi halda, bəzi aspektlərini də korlayır. Nəticənin yaxşı olması balanslaşmada bunlardan hansının gözəl həyatı ifadə etməsindən asılıdır. Çox şey həm də kiminsə başqa iqtisadi sistemlərin daha böyük uğur qazana biləcəyinə inanıb-inanmamasından asılıdır. Suala yalnız realist alternativləri müqayisə etməklə və müxtəlif sistemlərin insan xarakterinin fərqli tiplərini necə təşviq etdiyini anlamaqla cavab verilə bilər. İdeal modellər əsasında düşünməkdən qaçmaq lazımdır. Son illər düşünmək üçün belə bir tendensiya yarandı ki, dövlət iqtisadiyyatda müdaxiləni aradan qaldıran zaman azad bazarlar öz-özünə meydana çıxır. Ancaq azad bazarlar sadəcə hökumətin iştirakının olmaması demək deyil. Bazarlar əmtəə olaraq nəyin satıla biləcəyinə, nəyin satıla bilməyəcəyinə qərar verən qanun sistemlərindən asılıdır.

Müasir bazar iqtisadiyyatında köləlik qadağan edilir; bənzər şeylərə şantaj və uşaq pornoqrafiyasını da daxil etmək olar. Azad bazarlar *hər zaman* hökumətlər tərəfindən nəzarət olunan müəyyən növ məhdudiyətlərə malikdir. Daha ümumi desək, azad bazarlar eyni zamanda hökumət tərəfindən sərəncam verilən və çox halda təsdiq olunan mülkiyyət hüquqlarına arxalanır.

İngiltərədə Kraliça Viktoriya dövrünün ortalarında (XIX əsr) mövcud olan azad bazar ona görə meydana çıxmıdı ki, dövlət iqtisadiyyatdan əlini çəkdi. Ona görə meydana çıxdı ki, dövlət hakimiyyəti ümumi mülkiyyətin müxtəlif formalarında olan və ya heç olmayan torpağı özəlləşdirmək üçün istifadə edildi.

19-cu əsrdə bir neçə onillik ərzində İngiltərədə mövcud olmuş azad rəqabət iqtisadiyyatını Hasarlama Aktları (icma torpaqlarının hasarlanması) sayəsində həyata keçirmək mümkün olmuşdu. Parlament tərəfindən təsdiq edilən bu qanunlar 18-ci əsrin ikinci yarısından başlayaraq kənd yerlərindən olan kənd təsərrüfatı işçilərini əvəzlədi və azad bazarın insan bazası olan sənaye fəhlə sinfini yaratdı.

Ancaq 19-cu əsrin sonları, 20-ci əsrin əvvəllərində demokratik səsvermə hüquqlarının genişlənməsi ilə bu işçilər tələb etməyə başladılar ki, iqtisadi fəaliyyət tənzimləmənin müxtəlif növləri üzrə təsnif olunmalıdır. Yekun nəticə bu gün Britaniyada və bir çox başqa ölkələrdə mövcud olan idarə edilən bazar iqtisadiyyatıdır. Tarixi perspektiv faydalıdır, çünki o bizə imkan verir ki, iqtisadi sistemlərin canlı varlıqlar olduğunu görə bilək.

Real vaxtda, azad bazarlar nadir hallarda iqtisadçılar tərəfindən qurulan modellərə uyğun işləyir. Burada bumlar, qabarmalar, dağılmalar və qəzalar var. O yalnız iqtisadi dərslərdədir ki, bazarlar öz-özünə nizamlanır. Bu tarixi sualın əksinə, iqtisadiyyat və etika arasındakı əlaqəni daha aydın görmək olar.

Azad bazarlar tərəfindən daha çox dəyərləndirilən xarakterin xüsusiyyətləri sahibkarlıq cəsarəti, alverə və riskli işə hazır olmaq, o cümlədən yeni imkanlar qazanmaq və ya yaratmaq bacarığıdır. Onu da qeyd etməyə dəyər ki, bunlar mühafizəkar moralistlər tərəfindən daha çox təqdir olunan xüsusiyyətlər deyildir. Sayıqlıq, ehtiyatlılıq və tanış həyat modelinə səbrlə təzyiq göstərmək qabiliyyəti, ola bilsin, çox gözəl keyfiyyətlərdir, ancaq onlar adətən azad bazarda müvəffəqiyyətə aparıb çıxarmır.

Əslində, bazarlar yüksək dərəcədə dəyişkən olanda, bu mühafizəkar xüsusiyyətlər məhvə aparan yolu tam açmış olur. Kiminsə bacarıqlarını yenidən təchiz edərkən, iş yerini, karyerasını dəyişərkən-belə riskli addımlar azad bazar iqtisadiyyatlarında insanlara sağ qalmağa və inkişaf etməyə yardım göstərir.

Ancaq bu cür riskli davranış, davamlı insan bağlılığının dəyərini nəzərdə tutan ənənəvi dəyərlərlə mütləq mənada uyğun deyildir. Azad bazar iqtisadiyyatının yaradıcılarından biri Adam Smit həm də biznes cəmiyyətinin ağıllı tənqidçisi idi. Smit qorxurdu ki, onun vaxtında meydana çıxan bazar iqtisadiyyatı əlaqəli cəmiyyətlərin olmadığı şəhərlərdə işçiləri axınla işsiz qoyar. O düşündüyü kimi, bazarın pozucu dinamizmi bazar meydanına daxil edilə bilməz. Azad bazarlar artıq mənfəət gətirməyən əlaqələrə son qoymaq üçün yüksək dərəcədə mütəhərriklik və köklü hazırlıq tələb edir. İnsanların daim hərəkətdə olduğu cəmiyyət çətin ki, möhkəm ailələrin və ya qanuna çox yaxşı əməl edənlərin cəmiyyəti olsun.

Sonda bu sualın cavabı ondan asılıdır ki, onlardan hansı yaxşı həyatı nəzərdə tutur. Ailənin dağılması kimi ənənəvi moralist baxışlar bir liberal tərəfindən şəxsi müstəqillik məsələsi kimi görülə bilər. Bir liberal üçün şəxsi seçim yaxşı həyatın ən önəmli komponentidir, mühafizəkarlar isə qiymətli institutların qorunmasının daha vacib olduğunu düşünürlər. Qərb cəmiyyətlərinin əksinə olaraq, mən liberal baxışlara meyliyəm. Ancaq vacib nöqtə o deyildir ki, bu konsepsiyalardan daha çoxu birini qəbul edir. Əksinə, bu o anlama gəlir: azad bazarlar bəzi mənəvi xüsusiyyətləri qiymətləndirsə də, başqa xüsusiyyətləri dağıdırlar. Onlar fərdi seçimi azad etsələr də, eyni zamanda ənənəvi xüsusiyyətləri sıradan çıxarırlar. Biri hər şeyə malik ola bilməz. Azad bazarların mənəvi təhlükələri onu göstərmir ki, başqa iqtisadi sistemlər daha yaxşıdır. Mərkəzdən planlaşdırılan sistemlər xarakteri daha çox zərərli, səmərəlilik və məhsuldarlıq baxımından daha az fayda ilə korlamışdır.

Keçmiş Sovet ittifaqının planlı iqtisadiyyatları yalnız tam mövcud olduqları səviyyəyə uyğun fəaliyyət göstərirdi- çünki onlar qara və boz bazarlarla dəlik-deşik olmuşdular. Korrupsiya hər yeri bürümüşdü. Marksist modeldə bazarın tamahkarlıqla təchiz olunmuş anarxiyası altruizmə əsaslanan planlaşdırma ilə əvəz edilir. Ancaq Sovet cəmiyyətlərində real həyat azad rəqabət kapitalizminin dəqiq karikaturası ilə daha oxşar idi və elə bil bu xaotik və israfçı mühitdə hər kəs var gücü ilə suyun üzərində qalmağa cəhd edirdi. *Homohomini lupus*-insan insanın canavarıdır-qayda idi və yalnız altruizm istisna təşkil edirdi. Bu şərtlərdə insanlar ən yüksək inkişaf etmiş müdafiə bacarıqları və azacıq mənəvi tərəddüdləri ilə ən yaxşı olanı etdi. Heç bir iqtisadi sistem mənəvi xarakterin bütün aspektlərini gücləndirə bilməz. Hamı mənəvi baxımdan şübhə doğuran motivlərə müəyyən dərəcəyə qədər güvənir. Ola bilsin ki, tamahkarlıq və paxıllıq qüsurludur, ancaq onlar eyni zamanda iqtisadi stimül vasitələridir. İqtisadi sistem insanın qüsurlarını insanın rifahına xidmət üçün istifadə etdiyi dərəcədə yaxşıdır. Bu azad bazar və mərkəzi planlaşdırma kimi mücərrəd modellər arasındakı seçim deyildir.

Gerçək dünya tarixində bunların heç biri nə vaxtsa onların müdafiəçiləri tərəfindən güman edilən formada mövcud olmamışdır. Xeyr, doğru seçim bazarlar və qaydaların müxtəlif qarışığı arasındadır, hansı ki, heç biri nə vaxtsa öz təsirləri baxımından mənənə tamamilə faydalı olmayacaq.

Ağıllı birləşməyə iqtisadiyyatın necə işlədiyini göstərən ideal model tətbiq etməklə nail oluna bilməz, Müxtəlif birləşmələr müxtəlif tarixi kontekstlərdə ən yaxşı olacaq. Ancaq bir şey aydındır: müasir bazar iqtisadiyyatı mənəvi korroziya dərəcəsi olmadan keçinə bilmir.

Harri Kasparov

Şahmat üzrə keçmiş dünya çempionu Harri Kasparov demokratiya yönümlü "Başqa Rusiya" koalisiyasının rəhbəridir. O, qərar qəbul etmə haqqında "Həyat şahmatı necə yamsılayır" kitabının müəllifidir və dünyada biznes auditoriyalarına mühazirələr deyir. O, Moskvada yaşayır.

Bəli, amma...

başqa sistemlər daha pisdir. Azad bazar insan təbiətində üzə çıxan əsaslı rəqabətin sərt sınağıdır. Rəqabət sərtir və sağ qalma məsələsi təhlükə altında olanda, mənəviyyətə heç bir yer yoxdur. Ancaq Çörçilin azad bazarın bütün çatışmazlıqları üçün iafə etdiyi sözlərlə desək, azad bazar hələ də sınaqdan çıxmış bütün başqa iqtisadi sazişlərdən üstündür.

İlk baxışda aşkar görünür ki, tamamilə şəxsi marağa əsaslanan sistem fərdin mənəvi tənəzzülünə gətirər.

Əgər siz zirvəyə yetişmək - rəqiblərinizi keçmək, qazancınızı maksimuma çatdırmaq, daha böyük ev almaq üçün apardığınız mübarizə ərzində qardaşınıza kömək etmək məqsədilə bir anlığa ara verirsinizsə, belə çətinliklər olmadan onlar tərəfindən üstələncəksiniz.

Həqiqətən, azad bazarda kiminsə yoldaşının mənəviyyəsinə hesablanmış fikrinə necə yer ola bilər? Tənzimlənməyən bazar güclərinin görünən qəddar təbiətinə baxmayaraq, orada cəmiyyətin rifahını yaxşılaşdırmağa bilən iki mühüm yol var ki, Darvinin görünməyən qanunları kimi, həyatın ən yaxşı tətbiq olunan formalarını yaradır. Birincisi, əgər mənəvi xarakter cəmiyyət tərəfindən qiymətləndirilsə, o, təcrübədən keçirilmək və mənəvi davranışa vəzifəlik etmək üçün kiminsə şəxsi marağında ola bilər.

Bu, bir şirkətə öz qazancından rəqabətə davamlı mövqeyini yaxşılaşdırmaq üçün xərclənə bilən pulun xeyriyyə məqsədiylə pay verilməsi hissənin yaranması kimi görünə bilər. Ancaq biz bilirik ki, belə töhfə şirkətin rəqabətə davamlı mövqeyini yaxşılaşdırmaq yolları ilə onun imicini artırmağa bilər. Azad bazarda nüfuz geniş rəyə və maddi mənfəət mənasına gələn anlayışa əsaslanır. İkincisi, əgər cəmiyyət (və ya ən azı cəmiyyətdə çoxluq) bizim izafi məhsul dövləti adlandırma biləcəyimiz məqsədə nail olursa, sağ qalma məsələsi artıq şübhəli deyildir, fərdlər öz mənəvi xarakterlərinə göz yummaq rahatlığına malikdir. Bu halda heç kim ümitsiz halda qidanı öz uşağının ağzından götürüb başqasının uşağına verməyə ehtiyac duymaz. Bizim verdiyimiz töhfə mənəvi instinktlər doğurur, ancaq onlar qəti çiçəklənmək üçün ikinci dərəcəlidir. Səxavət xeyriyyəçiliyə imkan açır. Əlbəttə, bu qaydaların hər ikisinə istisnalar var, baxmayaraq ki, onlar yalnız azad bazar üçün ümumi prosesi gücləndirirlər. Real rəqabət olmadığı halda, mənəvi davranış üçün heç bir kommersiya imkanı yoxdur.

Bu hazırda Rusiyada hakimiyyətdə olan dövlət tərəfindən dəstəklənən oliqarxiyanın tamahkar davranışı ilə çox açıq şəkildə nümayiş etdirilir. Hakim qrup sadəcə öz nüfuzu haqqında düşüncüdür.

Səudiyyə Ərəbistanı və (getdikcə daha çox və təəssüf ki) Rusiya kimi resursla zəngin dövlətlər idarə olunan iqtisadiyyata və epik korrupsiyaya baxmayaraq, əlavə sərvət yarada bilərlər. Ancaq işçilərə, səhmdarlara və istehlakçılara (və ya seçicilərə, başqalarına) məsuliyyətsiz şəkildə gələn artıq sərvət hər növ korrupsiyaya aparıb çıxarır. Təxminən bugünkü rekord enerji qiymətlərindən ən çox qazanc götürən dövlətlərin hamısı bu hazır qazanılmamış sərvətlərdən müxalif fikirləri əzmək və dünyanın ən repressiv rejimlərini saxlamaq üçün istifadə edir.

Qonşularının xeyirxahlığına güvənən şəxslər əxlaqi fəaliyyət göstərməyə meyllidir. Beləliklə, şirkətlər işçilərin loyallığından, istehlakçıların xeyirxahlığından və sərmayədarların (əgər əxlaqi baxımdan onlar kimi vicdanlı olmalıdırsa) dəstəyindən asılı olan bir quruma çevrilir. Eyni zamanda, hökumətlər də öz vətəndaşlarının iştirakından və vergidən asılı bir duruma gəlir.

Baxmayaraq ki, şəxsi maraq daimi işi korlaya bilər, amma azad bazar şübhəsiz mənəvi davranış üçün stimullar yaradır. Başqa sistemlər bu konkret stimullar baxımından çatışmazlıq hissə edir. 19-cu əsrin

utopik mütəfəkkirləri əmin idi ki, qlobal sosialist cənnəti qaçılmazdır. Onlar sənaye inqilabının qəddar ifratçılığını nəzərdən keçirərək (xüsusilə Birləşmiş Krallıqda və Birləşmiş Ştatlarda), amansız rəqabəti mübarizə və fədakar əməkdaşlığın əvəz edəcəyi harmoniyada olan bir gələcək qurmağı xəyal etdilər. Bu hələ də kütləvi miqdarda izafi sərvət istehsal edən qarşısızalmaz azad bazar güclərinin səbəb olduğu əzaba anlaşılan rəğbətli reaksiya idi.

(Kimsə bu gün dünyanın yoxsullaşan milyardlarını göstərə bilər və israr edə bilər ki, öz rifahımızı azad bazara etibar etmək üçün biz hələ kifayət qədər zəngin deyilik). Əlbəttə, onlar fikirləşdilər ki, daha işıqlı gələcək üçün daha yaxşı bir yol olmalıdır. Bu sosialist arzusu kapitalist status-kvosu ilə əkslikdə yalnız qismən əsaslandırıldı. Bu həmçinin insanın əsaslı mənəvi təbiətində inamın bir hissəsi idi.

İdealistlər güman edirdi ki, imkan və zəruri təhsil verilən insan ən böyük yaxşılıq üçün öz şəxsi marağını qurban verir. Bu da öz növbəsində, nəhayət, hamı üçün rahat izafi sərvət yaradar və böyük miqyasda insanların əziyyətinə son qoyulardı.

Ehtimal edilə bilər ki, insanın rəqabət və nailiyyətdən çox, harmoniya və məmnunluq arzuladığı bir dünyada əziyyət çəkənlər daha az olacaq. Ancaq belə bir dünya mövcud deyil. Biz sağ qalmaq uğrunda öz qədim mübarizəmizin məhsuluyuq. Və biz böyük təhlükə zamanı öz instinktlərimizi inkar edirik. Əgər bazar azad deyilsə, idarə olunmalı və ona bir şəxs və ya qrup tərəfindən nəzarət edilməlidir.

Nə zaman ki, bizim təbii insani istəklərimizlə qazanmaqda ziddiyyət yaranır, bərabərlik üçün maariflənmiş meyl tezliklə məcburi tətbiq edilən bərabərliyə döndür. Mənəvi davranış üçün öz-özünə yaranan stimullar qərar və cəzalar ilə əvəz edilir. Köklər yerini çubuqlara verir. Mən SSRİ-də həyatımın yarısını belə rejim altında yaşamaqla keçirdim. Orada hər kəsin arzuları əzildi və nəzərdə tutulan vahid böyük vətənin taleyində əridildi. Ancaq əhəlinin könüllü iştirakı olmadan, mənəvi xarakter mandata verilə bilməz və ya azad iradə özü dağılmadan buna məcbur edilə bilməzdi.

Sovet İttifaqı başqa kommunist dövlətləri kimi sürətlə totalitarizm və terror meydanına çevrildi. Alternativ anarxiya demək deyildir; bir cəmiyyət azlıqlar, siyasi, dini və biznes qrupları üçün hüquq norması və müdafiə olmadan yaşamağa dəyməz. Əksinə, alternativ sistem fərdi azadlıqların əxlaqi hərəkət stimulları ilə birləşdiyi bir sistemdir.

Azad bazar iqtisadiyyatı, azad bazar ideyalarını əks etdirən demokratiya ilə birlikdə bizim ən yaxın gəldiyimiz məqamdır.

Beləliklə, bəli, azad bazar mənəvi xarakterin korlanmasına aparıb çıxara bilər. Hər zaman ən çoxunu istəmək insanın təbiətindən irəli gəlir və azad bazar uğur qazanmağa müvəffəq olmayanlar üçün müəyyən müdafiə təmin etməklə bu istəklərə imkan yaradır.

Ancaq insanın bu əsas ehtiyaclarını və istəklərini məhdudlaşdırmağa cəhd etmək daha böyük bəlalara gətirib çıxarır. Bütün bu zəruri dəlillər keçən əsr boyunca çarlardan sovetlərə, ordan da Putinin bugünkü oliqarxiya rejiminə qədərki Rusiyada tapıla bilər.

Qinqlian Hi

(Qinglian He)Qinqlian Hi Çin iqtisadçısı və "Shenzhen Legal Daily" nəşrinin sabiq baş redaktorudur. O, aşağıdakı kitabların müəllifidir: "Modernləşmənin tələləri", Müasir Çinin iqtisadi sosial problemləri və senzura dumanı", "Çində mediaya nəzarət"

Yox...

Keçən bir neçə əsr boyunca, dünya bir çox yollardan keçərək şahid olmuşdur ki, fəal azad bazar maddi və sosial inkişafı təşviq edir və eyni zamanda mənəvi xarakteri gücləndirir. Bundan fərqli olaraq, azad bazarın əsas müasir rəqibi, sosializm dövlətinin ideoloji baxımdan idarə olunan planlı iqtisadiyyatı sistemində yaşayan insanlar iqtisadi fəaliyyətin durğunluğundan, vətəndaş cəmiyyətinin ətalətindən, mənəviyyətin korlanmasından əziyyət çəkmişlər.

Son onilliklərdə planlı iqtisadiyyatlar öz ziddiyyətləri üzündən çökdükcə, bu utopik təcrübə sistemli uğursuzluğunu sübut etmişdir. Uzun illər iqtisadi, mənəvi və siyasi fəlakətlərə dözmüş vətəndaşlar onlardan qurtulmağa can atdı. Əlbəttə, bazar iqtisadiyyatı mükəmməl bir sistem deyildir. Ancaq bazarın qüsurları onun quruluşundan deyil, orada iştirak edən insanların hərəkətlərindən və stimullarından törəyir.

Təcrübə bizə azad bazarın azad cəmiyyətlə sıx bağlı olduğunu öyrətmişdir. Və azad cəmiyyətlərdə insanlar öz həyatlarını yaxşılaşmaq üçün sazişlərdə iştirak etməyi daha yaxşı bacarırlar.

Azad cəmiyyətlər insanlara öz siyasi və sosial sistemlərini daha ədalətli qurmaq imkanı verir. Ümumiyyətlə, bu fəaliyyətlər mənəviyyəti korlamır, əksinə ona yardım edir. Müqayisəli tarixi perspektivdən, biz azad bazarı iqtisadi institutları, sosial əlaqələri və mədəniyyəti əhatə edən ətraflı sosial-iqtisadi sistem kimi müəyyən etməyə meylliyik.

Ancaq biz bazar və mənəviyyət arasında əlaqəni analiz edəndə, o, iqtisadi fəaliyyətləri əlaqələndirən qaydalar kimi, bazarın daha məhdud tərifini istifadə etmək düşüncəsi yaradır.

Bazar və ya mənəviyyət bizim analizimizdə daha çox ehtimal olunan səbəb faktorudurmu? Biz etiraf etməliyik ki, spesifik sosial-iqtisadi fəaliyyətlər haqqında mənəvi mühakimələr bazar qaydaları haqqında mənəvi mühakimələrdən fərqlənir. Dəyərlər və biznes etikası iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin davranışını formalaşdırır. Əgər onların fəaliyyətləri arzuolunmaz və ya düşünülməmiş nəticələrə gətirərsə, biz hər şeydən əvvəl, izahı o sosial institutlarda axtarmalıyıq ki, onlar bazar qaydaları əsasında özlərindənsə, bazarı bəsləyirlər.

"Bazarın mənəviyyətəşdirilməsi" haqqında müzakirələr, təxminən inkişafın bəzi nəticələrin yumşaldılması və ya bazarın global genişlənməsindən ibarətdir ki, bu da ən yaxşı şəkildə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olanların sosiomədəni prioritetlərinə hesablanmışdır. Dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, mülki qruplar və ya hərəkətlər, bazar qaydalarını formalaşdırmaq və daha arzu olunan davranışı görmək istəyindən əvvəl, yeni dəyərləri və mənəvi müəssisələri formalaşdırmağa kömək etməlidirlər.

Bütün iqtisadi fəaliyyətlər sosiomədəni vəziyyətə uyğun tətbiq olunur. 10-cu əsr Çindən 21-ci əsr Avropasına qədər istehlak və istehsal mənəvi dəyərlərin üstünlük təşkil etməsinə uyğun fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin bütün tarixi kontekstlər, mənəvi baxışlar həmişə dini inanca əlaqəli olmuşdur.

Məsələn, bu gün Şərqi Asiya ölkələrindəki din adamlarının biznesdə dürüst olmağa meylli olduğu anlayışı var. Bundan fərqli olaraq, dinin bir dəfə qadağan edildiyi və hələ də ciddi şəkildə dövlət tərəfindən idarə edildiyi Çində, bazar iqtisadiyyatı kök salan kimi, zəif biznes etikası sürətlə inkişaf etdi.

Mənəvi baxışa başqa faktorlar da təsir göstərir. Son onilliklərin iqtisadi və mədəni qloballaşması inkişaf etməkdə olan ölkələri yalnız yeni iqtisadi institutlara deyil, həmçinin dəyişiklikləri özləri aparan Qərblə normalarına və dəyərlərinə təqdim etdi.

Son zamanların ən qaynar meyilləri ekoloji baxımdan saf istehlak malları və beynəlxalq standartlar səviyyəsində iş yeri şəraitinə malik təşkilatla bağlı olmuşdur. Bunlar keçən onillik üçün tərtib olunan Sosial Məsuliyyət üzrə 8000 Standart sənədində əksini tapmışdır. Bunların hər ikisi ənənələrin dəyişməsinə parlaq nümunədir, amma sonuncu Çin kimi ölkələrdə daha böyük təsirə malik olmuşdur, o çoxlu ağır əmək rejiminə əsaslanan fabriklərdə iş şəraitini yaxşılaşdırmışdır.

Bugünkü keçid cəmiyyətlərində mənəvi dəyərlərin dramatik tənzimlənməsi baş verir, çünki bir dəfə təcrid edilmiş planlı iqtisadiyyatlar əlaqələndirilmiş bazar sistemlərinə çevirilir.

Şübhəsiz, statistika təşkilatlarının mirası və hakim elitaların rolu tənzimləməni ləngidə və ona mane ola bilər. Avropada əvvəlki Sovet ittifaqı ölkələrinin qitənin azad bazar ticarət sistemində inteqrasiyasının çoxlu mənfi mənəvi nəticələr gətirəcəyi düşüncəsi yoxdur. Ancaq Çində, hər hansı şəxs asanlıqla həm mənəvi vəziyyət, həm də biznes etikası sahəsində tənəzzülə aid dəlil tapa bilər. Siyasi nüfuz və hökumət müəssisələri pula görə satılır, rüşvət insanları cinayət cəzasından azad edir, uşaq əməyindən istifadə edən sahibkarlar nadir hallarda cəzalandırılır, qanın və insan orqanlarının satışı ümumi təcrübəyə çevrilir.

Bu fəaliyyətlərin hamısı Çində qeyri-qanuni sayılır, ancaq hökumət onlara dözümlülük göstərir. Açıq-aydın, ölkə hələ də hüquq normalarından çox uzaqdır. Həqiqətən də, bunlar qanunda yuxarıda dayanan bir siyasi qrup tərəfindən idarə edilir.

Qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər) bu narahatlıq doğuran problemlərə qarşı var gücləri ilə mübarizə aparmağa cəhd edir, ancaq onların fəaliyyətləri ciddi nəzarətdə saxlanır və hər bir təşkilata hökumət idarəsi tərəfindən nəzarət edilməlidir. Hələdici addım atmaqdan daha çox nominal olaraq bu "qeyri-qanuni" fəaliyyətləri qadağan etmək üçün hökumət belə "rejimin imicinə zərbə vuran mənfi xəbərlər" haqqında media məlumatlarını və internet müzakirələrini nəzarətə götürməyə böyük səy göstərir. Beləliklə, Çində inkişafın pozulması üçün hansı günahkardır- azad bazar özü, yoxsa dövlətin və onun xüsusi idarəçi elitalarının uğursuzluqları?

Hər bir bazar üçün qaydaları hazırlayan və tətbiq edən insanlar önəmli rola malikdir. Bu, Çində xüsusilə özünü doğruldur, orada qanunları hökumət və partiya rəsmiləri hazırlayır, hətta özləri gəlir əldə etməyi nəzərdə tutduqları iqtisadi fəaliyyətlərə də onlar nəzarət edirlər. Bu onların azad bazarın inkişafına deyil, əxlaqsız fəaliyyətlərə tolerant münasibətləridir ki, Çin cəmiyyətinin mənəvi durumunu korlamışdır.

Çinin son təcrübəsinə əsaslanaraq, mən yazını üç vacib dərs ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm. Birincisi, beynəlxalq mətbuatın bütün nümayişkar üz qapaqlarına baxmayaraq, bazarda Çin hökumətinin təsiri qeyd-şərtsiz müsbət olmamışdır. İkincisi, davamlı və güclü bazar demokratik siyasi quruluş tələb edir. Üçüncüsü, mənəvi inkişafı təqib etmək Çin üçün iqtisadi inkişafı dəstəkləməkdən heç də az önəmli məsələ deyildir.

Maykl Valzer

Maykl Valzer Prinstonada, Nyu Cersi ştatında Müasir Elmlər İnstitutunda Sosial elmlər məktəbinin fəxri professorudur.

O, "Yeni Respublika" nəşrinin yardımçı redaktoru, "Dissent" nəşrinin həmrəy redaktoru və son zamanlarda çıxmış "Siyasi düşünərək" kitabının müəllifidir.

Əlbəttə, korlayır...

Bazarda rəqabət sadə müsbət davranış qaydalarını pozmaq və sonra davam etməyə ciddi əsaslar yaratmaq üçün insanları böyük təzyiqlə qoyur. Bu səmərələşdirmələr- yekun nəticəyə nail olmaq üçün zəruri olan sonsuz özünü aldatma və yenə də bunun normal olduğunu düşünmək mənəvi xarakteri korlayır.

Ancaq bu özlüyündə azad bazara qarşı arqument deyil. Demokratik siyasət yolları haqqında düşünmək də mənəvi xarakteri korlayır. Siyasi hakimiyyət üçün rəqabət insanları böyük təzyiqlə qoyur. İctimai görüşlərdə yalanlar qışqırmaq, yerinə yetirilə bilməyən vədlər vermək, kölgə xarakterlərdən pul götürmək, prinsipləri güzəştə getmək bağışlana bilməz. Bütün bunlar hansı yollarsa müdafiə edilməlidir. Mənəvi xarakter isə müdafiə üçün çıxış yolu deyil, ən azı o, bunu tam şəkildə edə bilməz. Amma bu açıq çatışmazlıqlar demokratiyaya qarşı arqument hesab olunmamalıdır. Şübhəsiz, iqtisadi və siyasi rəqabət də müxtəlif cür əməkdaşlıq layihələri yaradır-tərəfdaşlıq, şirkətlər, partiyalar, ittifaqlar.

Bu layihələr çərçivəsində qayğıkeşlik, qarşılıqlı hörmət, dostluq və həmrəylik inkişaf etmiş və möhkəmlənmişdir. İnsanlar kollektiv müzakirə alışı-verişini öyrənir. Onlar mövqelərini qurban verir, riskə gedir və ittifaqlarını möhkəmləndirirlər. Bütün bu proseslər xarakteri formalaşdırır.

Amma ortaya qoyulan pullar böyük olduğuna görə, iştirakçılar bu fəaliyyətlərdə müşahidə etməyi və bir-birinə inamsız yanaşmağı, öz planlarını gizlətməyi, dostlarına xəyanət etməyi və bizim Vaterqeytdən Enrona qədər bildiyimiz başqa şeyləri də öyrənirlər.

Onlar korporativ korrupsiya, siyasi qalmaqal, aldadılan səhmdarlar və yanılan seçicilərdən bəhs edən tanış hekayələrdə "xarakterlər"ə çevrilirlər. Alıcıya xilas olmaq imkanı verin! Seçiciyə xilas olmaq imkanı verin!

Mənəvi dəyərlərə malik insanlar üçün siyasi və iqtisadi rəqabəti təhlükəsiz etməyin yolu varmı? Şübhəsiz, tam təhlükəsizlik təmin edilə bilməz. Azad bazarlar və azad seçkilər bütün iştirakçılar üçün xüsusi olaraq təhlükəlidir. Yalnız ona görə yox ki, yanlış adamlar, məhsullar və siyasətlər qalib gələ bilər, həm də ona görə ki, qələbənin qiyməti düzgün insanlar, məhsullar və siyasətlər üçün həddindən artıq yüksək ola bilər.

Buna baxmayaraq, biz bazar və seçki təhlükələri ilə eyni cür davranmırıq. Biz siyasi rəqabətdə hədləri təyin etmək və siyasəti çox və ya az mənəvi itkiyə məhkum olanların üzünə açmaq üçün gərgin işləyirik.

Bu gün siyasətçilər geniş miqyasda mənəvi örnəklər kimi tanınırlar, müəyyən mənada ona görə ki, onlar daha çox medianın gözü önündə yaşayır, dünyaya da hər cür günah və nöqsan sahibləri kimi tanınırlar. Hər halda, konstitusional demokratiyalar siyasi korrupsiyanın ən pis formalarını dayandırmağa müvəffəq olmuşdur.

Biz tiranların şıltaqlıqlarından, aristokratik lovğalıqdan, repressiyadan, əsassız həbsdən, senzurdan, dəyişməz məhkəmə zallarından və şou məhkəmələrdən azadıq. Elə azad deyilik ki, öz azadlığımızı sayıqlıqla müdafiə etməyə ehtiyac duymayaq, elə azadıq ki, müdafiəni kifayət səviyyədə təşkil edə bilək.

Tez-tez yalan danışan və ya vədlərinin çoxunu pozan siyasətçilər seçkilərdə uduzmağa meyilli olur. Xeyr, bizim ictimai həyatımızın ən pis korrupsiyaları siyasətdən deyil, iqtisadiyyatdan gəlir və ona görə gəlir ki, bizim bazar davranışımızda bənzər konstitusiya limitlərimiz yoxdur. Bəlkə də, konstitusional demokratiyanın ən vacib nailiyyəti siyasətdən ümitsizliyi kənarlaşdırmaq olmuşdur. Hakimiyyəti itirmək güllələnmək anlamına gəlmir. Uduşsuz tərəfin tərəfdarları kölə və ya sürgün edilmir.

Hakimiyyət uğrunda mübarizədə ortaya qoyulan pullar sərf olunandan azdır, hansı ki, bu, mənəvi davranış üçün seçimləri xeyli yaxşılaşdırır. Müasir rifah dövləti iqtisadiyyat üçün eyni şeyi etmək məqsədi güdür: o, itirilə bilən şeylər üzrə limitlər müəyyən etməklə bazarı konstitusionallaşdırır. Ancaq əslində, ən azı Birləşmiş Ştatlarda bizim konstitusiyalı idarəetmə sisteminə malik bazar yolunda olanlar çox deyil. Çox insan üçün rəqabətə davamlı mübarizə ümitsizliyə kifayət qədər yaxındır. Təhlükədə olan şey ailənin xilas, uşaqlar üçün səhiyyə qayğısı, ədəbli təhsil, qocalıqda ləyaqət məsələsidir.

Və onlar kimi risklər də mənəviyyət üçün çox yer qoymur. Əxlaqlı insanlar ləyaqətlə hərəkət edəcək və çox insan da mümkün olduğu zaman əxlaqlıdır. Hələ də mübarizə effektləri sarsılmaz korroziya gücünə malikdir. İdarəetmənin konstitusiya sisteminin başqa nailiyyəti güclü insanların siyasi hakimiyyətində limitləri müəyyən etmək məqsədinə xidmət etmişdir. Onlar kompensasiya olunan hakimiyyətlər, müxalifət partiyaları, hərəkətlər, vaxtaşırı seçkilər, azad və bəzən tənqidçi mətbuatla yaşamaladırlar.

Bu məhdudiyyətlərin əsas nöqtəsi artıq korlanmış xarakterlərin vura biləcəyi zərəri minimuma endirməkdir. Ancaq bizim siyasətçilərimizin bəziləri faktiki olaraq məhdudiyyətləri mənimsəyir ki, bu, vacib xarakter formalaşdırma prosesidir. Konstitusiyalı idarəetmə sisteminə malik bazar ən varlı adamların iqtisadi hakimiyyətində oxşar limitləri müəyyən etdi.

Ancaq yenə də, açıq-aşkar bizim çoxumuzun bazar konstitusiyamız yoxdur. İqtisadi sistemdə məhdudiyyətlərin gücü çox zəifdir; həmkarlar ittifaqlarının kompensasiya gücü xeyli azaldılmışdır; vergi sistemi getdikcə daha çox geriləyir; bank işinin, sərmayənin, qiymət siyasətinin və pensiya fondlarının tənzimləmələri faktiki olaraq mövcud deyil. İqtisadi elitanın lovgalığı bu keçən bir neçə onillik ərzində heyrətləndirici dərəcədə olmuşdur. Və bu onların istədikləri hər şeyi edib biləcəkləri haqqında gözüaçıq baxışlarından irəli gəlir.

Bu cür güc, Lord Aktonun uzun illər öncə yazdığı kimi, dərin korrupsiyaya uğramaqdır.

Korrupsiya siyasətə qədər uzanır, burada məhdudiyyətsiz bazarda məhdudiyyət olmadan qazanılan pulun təsiri siyasi konstitusiyanı dağıdır. Deyək ki, siz siyasi kampaniya aparmaq üçün (yaxşı namizəd və ya yaxşı tərəf olmaq üçün) pula ehtiyac duyursunuz və burada hər hansı çoxlu pulu olan və onu öz bazar mövqeyini yaxşılaşdıracaq qiymət, siyasət və ya qanunvericilik üçün təklif edən bir bankir, bir korporativ güc var.

Başqa tərəf buna bənzər vəziyyətdə bacardığı qədər pul götürür. İndi kimin xarakteri korroziyaya dözümlüdür?

Bəziləri mübahisə edə bilər: bu xarakteri yoxlamaq üsulu deyilmi? Əgər bazarın konstitusiyalı idarəetmə sistemi sərvətin gücünü məhdudlaşdırırsa və rifah dövləti yoxsulluq qorxusunu azaldırsa, biz daha asanlıqla xeyirxahlıq etmiş oluruqmu? Daha asan olanı etmək, ola bilsin, heç vaxt çox asan olmaya da bilər. Siyasi analogiyayı yenidən nəzərdən keçirək: biz Prezidentlərin tiran hakimiyyətindən imtina edən və gücsüzləri təqibdən qoruyan zaman, çox asanlıqla xeyirxahlıq edə bilirikmi? Seçki rəqabətinin dağıdıcı təzyiqləri bitib tükənir. Biz insan zəifliyinə münasibətdə o təzyiqlərə limitlər qoyuruq. Və əgər biz hökumətlərə münasibətdə bunu etməyə ehtiyac duyuruqsa, şübhəsiz, bazarlara münasibətdə də etməyə ehtiyac duyuruq.

Maykl Novak

Amerika Sahibkarlar İnstitutunda Din, fəlsəfə və dövlət siyasəti üzrə Corc Frederik Jevett təqəüdüdür. O, iyirmidən artıq kitabın müəllifidir ki, bunların arasında “Demokratik kapitalizmin ruhu” və son zamanlar çapdan çıxmış “Heç kəs Tanrını görmür” də var.

Yox! Və həm də, bəli...

Amerikanın yaranması zamanı əksər cəmiyyətlər torpaq sahibkarları aristokratiyası və ya güclü hərbi təşkilat əsasında təşkil olunmuşdu.

Amerikanın baniləri bu modelləri rədd etdilər və qəti şəkildə yeni cəmiyyətin azad ticarət əsasında qurulmasını israr etdilər. Bunların hər ikisi gözəl dəyərlərin daha yüksək toplusunu doğurur və hüquqi norma üçün daha təhlükəsiz və daha etibarlı olduğunu sübut edir. Belə cəmiyyət hakimiyyətin təqibinə deyil, ancaq bolluğun yaradılmasına həsr ediləcək

Aleksandr Hamiltonun “*Federalist #12-də*” qeyd etdiyi kimi: "Ticarətin tərəqqisi indi hiss olunur və təhsilli siyasət adamları tərəfindən etiraf edilir ki, bu, milli sərvətin ən faydalı və ən məhsuldar mənbəyi olmalı, həmçinin uyğun şəkildə onların siyasi diqqətinin əsas obyektinə çevrilməlidir”.

Ticarət insanları bölünmə və fraksiyanın əvvəlki mənbələrindən yayındırdı.

Onların ehtirasları siyasi səbəblərdən bazar fəaliyyətinə və azad bazarlar üçün zəruri əməkdaşlıq ruhuna, öz loyallıqlarını tədricən daha böyük respublikaya bağlamaq istiqamətinə yönəldi.

Kommersiya cəmiyyəti yoxsullar üçün də daha yaxşı olacaq, ictimai və şəxsi mənəviyyata faydalı təsir göstərəcək. Onların dəqiq tarixi tədqiqatı vasitəsilə yaradıcılar öyrəndilər ki, hərbi hakimiyyətə əsaslanan cəmiyyət tez-tez zədələnmiş qürurun müharibələrinə qarşı mübarizədə, yoxsullara böyük və fasiləsiz xərclər eilməsində həssas və davamsız olur.

Şotland filosofu Deyvid Hyum təsdiq etdi ki, nəsil-dən-nəsilə yoxsulluqdan irəli doğru cüzi inkişaf göründü. İmperatorlar, monarxlar və baronlar arasında şərəf və qisas müharibələri, münafişələr yoxsullar tərəfindən atılan hər hansı inkişaf addımlarını dəfələrlə silib atdı. Torpaq sahibi olan aristokratiyalara gəldikdə, onların maraq və zövqləri daha çox yayındırmalara, əyləncələrə, şirnikləndirmələrə, düşkünlüyə yönəlmişdi. Hətta bir çox nəzakətli baron və qrafların yaxşı əsgərlər olmasına və özlərinə ordu saxlamasına baxmayaraq, onların həyatları bütövlükdə boş idi. Onlar öz geniş mülkiyyətləri sayəsində piylənmə və kəndlilərin əməyi sayəsində asanlıqla yaşayırdılar.

Onlar öz izafi kənd təsərrüfatı məhsullarını qaydasında sərff etməyi ordulara öyrətdilər, beləliklə, primitiv yollar və hüquq normasının olmaması (böyük şəhərlərdən kənar) ilə onun məhsuldar ticarətin mənbəyi olmasının qarşısını aldılar.

Amerikanın baniləri belə nəticə çıxardılar ki, aristokratiya və ya hərbi qüvvələr əsasında yeni cəmiyyəti təşkil etmək respublika üçün təhlükəsiz olmayacaq.

Respublika müstəqilliyə, öz iqtisadi gücünə, yaradıcılığa, istedadlı insanlara ehtiyac duyar, qorxmadan onların çirkli əllərini tutar, öz işgüzar insanlarıyla qürur duyar, işləri daha çox yeniliyə əsaslanmaqla, daha yaxşı yollar tapmaq (əsasən daha az əziyyətlə) üçün qətiyyətlə həyata keçirərdi.

Müstəqillik və yenilik ictimai faydanın daim yaxşılaşdırılmasına aparmaqla, kommersiya cəmiyyətinin meyvələrinə çevrilir, ən azı yeni Birləşmiş Ştatlar kimi azad respublika üçün.

Bundan başqa, banilər fikirləşdi ki, ticarət əsasında qurulan cəmiyyət gərək qanun qarşısında şəxsi məsuliyyət yaratsın. Qanuna itaət edən cəmiyyət olmadan, müqavilələri tətbiq etmək üçün məhkəmələrə güvənməklə, ticarətə qoşulan insanlar hətta öz səyləri üçün tam ödəniş almadan əvvəl necə böyük risk götürə bilərlər?

Asiyadan çay gətirmək üçün Yeni İngiltərədən göndərilən gəmilər geri dönməmiş və öz yükünü satmamışdan əvvəl ödəniş etməli idilər. O zaman piratlarla yalnız yazılan qanunla deyil, qanuna müvafiq tətbiq edilən qaydada açıq dənizdə silah atəşi ilə (Barbary piratlarına qarşı Ceffersonun kampaniyaları kimi) mübarizə aparılmağa ehtiyac duyulacaqdı.

O zaman dünyanın ən böyük ticarət paytaxtlarından biri və banilərin heyranlıq obyektinə olan Amsterdamın şüarı təəccüblü deyildi ki, "Ticarət sülhə imkan açır"(Commercium et Pax) kimi ifadə olunurdu. Ticarət sadəcə qonşuların müharibədə daha artıq qazanması deyil, bir-biri ilə dinc şəkildə mübadilə etməsidir.

Bizim ulu babalarımız güman edirdi ki, kommersiya cəmiyyəti öz üzvlərini ağır işdə müntəzəm və yeniliklə təlimatlandırır. O həmçinin Amerikanlara macəradə cəsarətli, qazanc gözləntilərində təvazökar və qazanclarından gələcək tərəfdaşlıqlar üçün təkrar kapital qoymaqda qənaətli olmağı öyrədirdi(Yeni İngiltərə dənizi kapitanları kimi).

Bu fəaliyyətlər keçmiş torpaq sahibi aristokratiyasının gözə çarpan istehlakına alternativ olacaq. Kommersiya cəmiyyəti vicdanlı, məsul, öz maraqlarını qurban verən və gələcəyə istiqamətlənmiş vətəndaşları həvəsləndirdi. Belə vətəndaşlara xüsusilə qanuna itaət edən və çiçəklənən azad respublika qurmaq üçün ehtiyac duyulur. Çünki kommersiya cəmiyyətinin kökləri innovasiya, ixtira və ağır iş məmnunluğu vərdişləri, gələcəyə diqqət, Yəhudi və Xristian dinlərində imperativlərdən sıçramaq kommersiya instinktlərinin cilovlanmasında, onları sərhədlər çərçivəsində saxlayaraq və öz-özünü məhv etmədən çəkindirərək, din və mənəviyyatın mühüm rolunu müəyyənləşdirməkdə Amerika baniləri üçün uzun məsafə deyildi.

"Çox şey var ki, qanun vətəndaşları onları etməkdən çəkindirə bilmir, amma din Amerikanları onları etməkdən çəkindirir," Toskavelli (Tocqueville) təqdirlə qeyd edirdi. Digər tərəfdən, kommersiya respublikasının uğurları da uzun müddət ərzində cəmiyyətlərin mənəvi qüvvəsini korlayan müxtəlif zəiflədici təsirlər yaradır.

Daha gənc nəsillər ulu babalarının qurbanları ilə qazanan bağışlanmış tərəqqini qəbul etdi. Bəziləri kommersiya respublikasının nizam-intizam qaydalarından qaçmaq istəyir və bəziləri öz əcdadlarının təmkinli davranış tərzləri və adət-ənənələrinə nifrət edirlər.

Nəsillər ağır işə və şəxsi intizama alışdı ki, külək üfürən pəncərədən başqa musiqini dinləyən və üsyana susayan, qara işdə çalışmaqdan, avaraçılıqdan zövq almağı üstün tutan yeni nəsillərə yol açsın. Sabah üçün qənaət etməyə sadıq bir nəsil, bu gün sadəcə ehtiyatsız yaşayan bir nəsillə əvəz edilir.

Bu yolla, kommersiya respublikasının çox uğurları gənclərin mənəvi möhkəmliyini dağıtmağa meyillidir. Sosioloq Daniel Bell təkarin bu dövrü çevrilmələrini "kapitalizmin mədəni ziddiyyətləri" adlandırır.

Başqa sözlə: güclü mənəviyyatlar gəlir, ancaq zamanla pozulmuş mənəviyyatlarla çıxıb gedir. Biz mənəvi tənəzzülü sürətləndirmək imkanlarını hər yanımızda görə bilirik. Ancaq belə mənəvi tənəzzül zəruri deyil, yalnız mümkün nəticədir.

Amma biz onun qarşısını almaqla, cazibədarlıqlarına üstün gəlmək üçün xüsusi cəhdlər edə bilirik. Beləliklə, kommersiya cəmiyyətinin ən böyük məsələsi mənəviyyat və mədəni dərinləşmə, mənəvi köklərə qayıtma olur, hansı ki, bizim ulu babalarımız onu "Böyük Oyanış" adlandırıblar. Nobel Mükafatçısı iqtisadçı Robert Foqelin hesabı ilə, Birləşmiş Ştatlar indi Dördüncü Böyük Oyanışın tədrici yüksəlişindədir.

Bu, köklərə, ailənin önəminə qayıtmaq- güclü xarakterin ən yaxşı təminatları olan arzu və düşüncənin bəsləyici vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün gənclərə dəvətlə səciyələndirilir.

Belə gənc insanlar bizim respublikanın azadlıq və kommersiya yaradıcılığının gələcək aktuallığının ən böyük ümididir.

Bernard Henri Leyvi

Bernard Henri Leyvi(Lüvy),Fransız filosofu, otuzdan çox kitabın müəllifidir. Bunlara “Nyu York Tayms” bestselleri “Amerikan başgicəllənməsi”(2006), “Qaranlıq vaxtlarda tərk edilmə” “Yeni barbarlığa qarşı dayanma” (2008) nümunə gətirmək olar. Hər iki kitabı “Random House” tərəfindən nəşr edilib.

Əlbəttə. Yaxud korlayırımı?..

Aydındır ki, maraqların, ehtirasların qəddar rəqabəti, pulun amansız hökmranlığı, o cümlədən hər şeyin ölçüsü olaraq materializm – bir sözlə, bütün qaydalardan azad olan və yalnız ən güclünün tamahkarlığı ilə idarə edilən azad bazar bizim ruhumuzu ölümcül dərəcədə yaralayır. Bu, böyük Aleksandr Soljenitsinin həyatının sonunda fikirləşdiyi şeydir.

Bu baxış 1930-cu illərdə “non-konformistlər” adlandırılan Fransız mütəfəkkirləri qrupu tərəfindən bölüşüldü ki, bura Çarlz Peyqi (Pïguy) və bəzi başqaları daxil idi. Onlar depersonalizasiyanın mənbəyi kimi məhsul mübadiləsini gördülər. Bu həmçinin mənəvi dəyərlərin məhvi, insan inamının sonu və mütləqə canatma səyini “azad bazar” ideyasında görən bütün Xristian (və ya sadəcə spiritualist) mütəfəkkirlər qrupunun tezisi idi.

Bu həmçinin –və bu bizi daim sayıq saxlamalıdır- faşizmin əsas mövzularından və onun azdırdığı xalq kütlələrinin səbəblərindən biri idi. Bu, “Materializmi dayandırın!” formasında bəyan edildi:

“Faşizm öz yaxşı, təhlükəsiz, üzvi və təbii cəmiyyətlərini təqdim edir-fikri əleyhinə- dağıdıcı fərdiyyətçiliyə və sosial parçalanmaya son qoymaq”.

Xülasə, insan dəyərləri(başqa terminlə “bazar” üçün) arasında “ümumiləşdirilən ekvivalentliyin” hökmranlığından qorunmaq lazımdır, çünki faşizmlər hər yaşda anafemanı tapmışdır. Bəs sonra?

Əslində, problem faktiki olaraq göründüyündən daha çox mürəkkəbləşdirilir. Biz bəyan edə bilmərik-bəyan etməməliyə ki, bu qəti həqiqət idisə, bazar sadəcə və yalnız korlayır. Üç nəticə bu aşkar görünən sağlam düşüncəyə əlavə edilməlidir.

Birinci, əgər bazar korlayırsa, bazarın müxtəlif inkarları tamamilə korlayır. Faşizmə baxın.

Və bazarın əvvəl gələn və onun arxasınca gedən başqa bir nifrət hədəfinə də baxın: kommunizm. Mən kiminsə kommunizmin qurbanları və hərəkətverici qüvvələrinə xarakter və qəlbin icrası kimi inanmasına şübhə edirəm. İkincisi, əgər seçmək zəruridirsə, əgər bu korrupsiyalar qiymətləndirilməlidirsə, tam aydındır ki, bazarın inkarı vasitəsilə kommunist və ya faşist korrupsiya birincidən daha dərin, daha öldürücü və daha çarəsizdir.

O başlanğıcdan faşizm üçün aydın idi və nəticədə kommunizm üçün də belə oldu.

Mən Berlin divarının yıxılmasından sonra Mərkəzi və Şərqi Avropaya etdiyim uzun səfəri xatırlayıram.

Mən hələ də çex, polyak, bolqar, macar və şərqi Almaniyadakı dostlarımdan kommunist erası barədə söhbətlər eşidirəm. Heç bir bazar qaydaları ilə idarə olunmayan cəmiyyətdə uzun onilliklər boyunca bəlli sayda pislilik və nöqsanların inkişafı üçün onlara, onların qəlbinə və ruhuna hökm edilmişdi. Və onlar özləri də bilmirdi ki, həmin bəlalardan xilas olmaq nə qədər vaxt aparacaq.

Hesab edin ki, məsələn, məsuliyyətsiz hərəkət etmək vərdişi risk etmək, hətta qərar vermək bacarıqsızlığıdır. Mən tam normal görünən, qəlbən demokrat və uzun illər dissident olan Şərqi Almaniyalı mühəndisi yaxşı xatırlayıram. Mən ondan birlikdə dolaşacağımız bir gün üçün marşrut planı xahiş edən zaman o, hönkür-hönkür ağlamışdı.

“Onlar mənə qərar verməyi öyrətməyiblər,” o, göz yaşları içində dedi. “Bu, amputasiyaya, kəsib atmağa bənzəyir, sanki, onlar fiziki şəkildə mənim beynimin bir hissəsinə daxil olmuş və onu sıradan çıxarmışlar”.

Heç bir zəriflik və hazırcavablıq olmadan, bazar cəmiyyətlərinin şəxsi marağından daha radikal dərin eqoizm təsəvvür edin. Sağ qalanların baxış nöqtəsindən, bunlar kommunizmin əsl mühasibat balansıdır.

Bunlar azad bazarın faktiki yoxluğundan şərtlənən korrupsiyanın, xarakterin korroziyasının dəlilləridir.

Nəhayət, üçüncü nəticə: çünki o, təşəbbüs göstərmək və qərar qəbulunun keyfiyyətlərini inkişaf etdirir, çünki o, şəxsləri bir-biri ilə əlaqələndirir, çünki o, yalnız onun əlamətləri başqa birinə aid olanda, mənə verən bir rejimdir. Azad bazar tamamilə milliləşdirməni təşviq edən faktor, insanları əlaqələndirən, hətta qardaşlıq yaradan vasitə və ya ixtiyari halda qarşılıqlı tanınma olaraq qalır.

Beləliklə, bu korrupsiyanın əksidir. Biz müasir düşüncənin inkişafında Hegelin tanınma dialektikası barədə mətnlərini oxumalıyıq. Biz pul (mənim öz ölkəmdə hiyləgər, hardasa bələli məsələdir) məsələsi üzrə Emmanuel Levinası oxumalıyıq. O sübut etdi ki, ayıran və parçalayan şəxslərdən uzaqda, pul, faktiki olaraq, onların mübadilə vasitəsidir.

Beləliklə, nəhayət o nəticəyə gəlmək lazımdır ki, bir halda, bu, hər kəsin hər kəsə qarşı ümumi müharibəsində insanların müqavimət göstərmək üçün tapdığı vasitələrdən biridir, o zaman bazar üçün yaxşı faydalar var. Bu, əvvəl Hobbes, sonra da Freyd tərəfindən aşkar olunan bir nəticə idi.

Azad bazar mənəvi xarakteri korlayırmı? Şübhəsiz ki, yox. O hətta bizim mənəvi müdafiə vasitələrimizi möhkəmləndirir, bizə “yox” demək və razılaşmamaq bacarığı verir. Təbii ki, bu, bizim qaydalara həvəslə tətbiq etdiyimiz, cəngəllik və vəhşi kapitalizmin nəfsindən imtina olunan bir şəraitdir. Vinston Çörçilin demokratiya haqqında məşhur ifadəsini tətbiq etsək, bazar, bütün başqaları istisna olmaqla, ən pis həll yoludur.

Key S. Hymovitz

Key S. Hymovitz Manhattan institutunda Vilyam E. Elmi cəmiyyətinin üzvü və "City journal"ın redaktor müavini. Onun ən son kitabı "Amerikada nigah və təbəqə: nikah dövründən sonrakı ayrı və qeyri-bərabər ailələr"dir.

Bəli, lap çox...

Tənqidçilər haqlı olaraq düşünürlər ki, azad bazar ənənəvi, insanların mənəviyyatı öyrətmək və saxlamaq üçün asılı olduğu yerli quruluşları dağıdır. Xüsusi olaraq, uşaqların təcrübəsini nəzərdən keçirin. Onlar mənəviyyatı əvvəlcə öz ailələrindən, daha emosional bağlı olduqları şəxslərdən öyrənirlər. Sevgi uşaqları mənəvi ənənələrə bağlayır, onlarda rəğbət və günah kimi mühüm mənəvi emosiyalar oyadır. Sənayeləşdirməyə qədərki cəmiyyətdə bu mənəvi vərdişlər daha sonra tayfa və ya kənd tərəfindən, o cümlədən dini müəssisələr və xalq hekayələri ilə möhkəmləndirilir. Böyüyən uşaq söz və (az ümidverici) hərəkət ilə xarakter dərslərini nümayiş etdirən müxtəlif növ mənəvi müəllimlərin konspirasiyası tərəfindən əhatə edilir.

Bazar iqtisadiyyatı üç güclü yolda bu mədəni konspirasiyanı zəiflədir. Birincisi, onlar bərqərar olmuş mədəni vərdişlərə və mənəvi həqiqətlərə qarşı çıxan yeniliyi təqdim edir. İkincisi, onlar şəxsi intizamı və azad bazarları çiçəkləndirən mənəvi öhdəlikləri asanlıqla zəiflədə bilən yollarla fərdi arzunu oyadırlar.

(Sosioloq Daniel Belin çox gözəl ifadə etdiyi kimi, bazarlar öz mənəvi infrastrukturlarında başqa mexanizmin hissələrini istifadə etməklə sona çata bilər).

Nəhayət, üçüncü, onlar irəli getdikcə, bazar iqtisadiyyatı daha çox hələ ictimailəşməkdə olan müstəqil uşaqla, həddi-buluğa çatmamış qeyri-müstəqil yeniyetmədən daha çox yetkin aktyor kimi davranmağa bənzəyir.

Onlar mənəvi öhdəliklərin çevik tələbəsini tez-tez skeptik, hətta davamlı birinə döndərirlər.

20-ci əsrin ən nüfuzlu yeni məhsullarından ikisi, avtomobil və televiziya mənəvi konsensus və şəxsi loyallıqları həll etmək üçün bazarın potensialını mükəmməl şəkildə əks etdirir.

Daxildən ixrac edənlər və kənardan idxal edənlərlə avtomobil yerli cəmiyyətin və onun mənəvi tələblərinin təsirini azaltdı.

Ailə başçısını evdən uzaq iş yerlərinə apararaq, o ailə həyatında işin bölgüsünü sürətləndirdi. Doğrudan da, "ayrı sferaların" birbaşa səbəbi olan bazarın təkamülü anaları məişət həyatında sükan arxasına, ataları da uzaq iş yerinə yerləşdirdi. Avtomobil də əvvəldən uşağın mənəvi hissələrinin inkişafına impuls verən ailə üzvlərinin hərəsini bir yerə (dayıları və xalaları Kaliforniyaya, nənə və babaları Floridayaya) səpələdi.

O, anonimlik üçün imkanları artırdı ki, bu da, mənəvi davranış pozuntuları ilə bağlı rüsvayçılıq və utanc hissindən qaçmağı daha da asanlaşdırdı və şəxslərə, xüsusilə yeniyetmələrə böyükklərin tənbehəddici nəzərlərindən uzaq olmağa imkan yaratdı.

20-ci əsrin əvvəllərində həddi-buluğa çatmamışların işləri üzrə məhkəmə hakimi, gənclərin yeni kəşfinin nəzərdə tutulmayan tətbiqi məsələsində deyinişdi ki, bu atsız vaqon "təkərlər üzərində fahişəxanadan" başqa heç nə deyil.

Televiziya və xüsusilə reklam vasitəsilə gedən mədəni dağılma məşindən daha çox narahatlıq doğurur. Kiçik ekranın meydana çıxmasından əvvəl ailələr onların daha çox ticarət qaydalarından kənar mənəviləşdirmə işi aparacağını gözləyə bilərdi. Sosioloq Kristofer Lasçın sözləriylə deyilsə, artıq ailə həyatı "qəlbsiz dünyada sığınacaq" kimi təsəvvür edilə bilərdi. Ticarət adamları çay şəhərinə gəlmişlər, ancaq onlar qapını döymüş, öz orkestr formalarını və alətlərini evlərin dalandarlarına, xüsusən analarına satmağa çalışmışlar.

Televiziya satıcıya imkan verdi ki, öz valideynlərini kənara atsın və öz mənəviyyatsızlaşdırılmış uşağının yanında oturaraq onun bir neçə müdafiə instinktini də məmnunluqlarla azdırsın. Daha ümumi desək, televiziya aldanan tamaşaçılara, gənc və yaşlılara qarşı qisas fantaziyalarından, zorakı talandan, seksual əxlaqsızlıqdan və maddi bolluqdan istifadə edir.

Əlbəttə, bu gün internet hedonizmin(həyat zövqü), materializm və anarxist eqoizmin baş sponsoru kimi televiziyanın uzun tarixli statusunu sıradan çıxarır.

Əgər televiziya yayımının məqbul ictimai çıxışla bağlı mədəni konsensusu gözləyən sensorları varsa, ümumdünya internet şəbəkəsi heç bir sərhəd tanımır.

Bundan başqa, avtomobil əyalət adamlarına anonimlik üçün yeni imkanlar verdiyi halda, internet uşaqlara öz status məhdudiyətlərindən qaçmaq imkanı yaradır.

Heç nə bazarın meylini uşağı psevdo böyüyə döndərmək, valideyn hakimiyyətini dağıtmaq və utanc hissindən qaçmaqda anonimliyə imkan yaratmaqdan daha yaxşı simvollaşdırmır. Belə bir nümunəyə valideynlərinin ev tapşırığı etdiyini düşündüyü halda, internet söhbət (“çat”) otağında 40 yaşlı kişi ilə görüş təşkil edən 13 yaşlı qızı göstərmək olar.

Ancaq bütün xəbərlər pis deyildir. Hətta baxmayaraq, bazar cəmiyyət normalarının hakimiyyətini dağıtmış, uşaqları “Böyük avtomobil oğurluğu” və Paris Hiltonla bombardman edərək(o hələ bizi Gomorraha(əsatirlərdə qeyd olunan günahlar şəhəri) gətirməlidir), mənəvi təlim üçün tam məsuliyyəti fərdi şəkildə valideynlərin çiyinlərinə yükləmişdir.

Birləşmiş Ştatlarda, zorakılığın və qeyri-bircinsliyin normaları, böyüklərə münasibətdə üsyankar davranışlar kimi, gənclərin mənəvi sağlamlığının indikatorları da son onilliklərdə azalmışdır (elektron medianın bazar araşdırmasını artırdığı halda).

Niyə? Bir səbəb orta təbəqəni təmsil edən valideynlərin sayıqlığını gücləndirməklə bazarın signal xəbərdarlıqlarına reaksiya verməsidir. Onların ciddi əsas üçün olan söyləri bəzən ələ salınmışdır. Ancaq yüksək tərbiyə azad bazar innovasiyası ilə gələn qeyri-mütənasibliklərə və həqiqətən elastikliyi təsdiq edən, ən azı orta sinif və burjuaziya təbəqəsi arasında kapitalizmə cavab olaraq işlənmiş aydın cavabdır.

Anaların işləmək üçün üz tutduğu icmalarda geniş ailələr köçüb getmişdir. Kənardan gələnlər və avtomobillər aralıqda veyllənirlər, valideynlər də əfsus ki, mobil telefonlar, məktəbdən kənar proqramlar, müəllimlər və məşqçilər, müavinlər və internet güdən proqramlar, hətta GPS qurğuları vasitəsi ilə öz uşaqlarına nəzarət etməyə davam edir.

Qeyd olunmalıdır ki, azad bazarın daimi şəxsi intizamı ruhlandırması ilə gənclərin uyğun mənəvi sağlamlığı da dəstəklənmişdir.

Gənc insanlar başa düşür ki, bugünkü bilik iqtisadiyyatına müvəffəq olmaq üçün onlar məktəbdə fərqlənməlidirlər. İstehlakçıların hüquqlarının qorunmasının həvəsləndirilməsinə baxmayaraq, orta təbəqə və çalışan mühacirlərin uşaqları təhsilin onların statuslarını saxlamaq və ya yaxşılaşdırmaq üçün önəmli olduğunu və bilik iqtisadiyyatında rəqabətin kəskinliyini bilərək böyüyür. Daha erkən yaşlarında uşaqlar Protestant etikası ilə ruhlandırılaraq, gündəlik işlərini görür və öz həyatlarını qurmağı öyrənirdilər.

Bugünkü uşaqlar məktəblərə boş yerləri doldurmaq və 40 funtluq bel çantası aparmaq üçün gedir. Beləliklə, bu o deməkdir ki, bazar tənqidçiləri yanlış sınaqdan keçirilmişdir? Qətiyyəən yox. Azad bazarın hedonizmi və müstəqilliyi təqdir etməsi mədəni baxımdan geri qalmış paytaxtla kasıb və sonrakı fəhlə sinfi üzərində nəzərdə tutulan effekte malik olmuşdur. Aşağı gəlirli cəmiyyətlərdə, özünü məhdudlaşdırma normalarına və şəxsi əlaqələrdə sədaqətə hücum həm geniş, həm də kiçik ailələri dağıtmışdır.

Bir çox belə cəmiyyətlərdə boşanma və nigahdan kənar doğuşlar normaya çevrilir. Müasir bazar iqtisadiyyatında gələcək nəsli ən yaxşı şərtlər altında mənəviyyətli saxlamaq işi çətindir. Məktəblərin xaotik və məsul kişilərin çox az olduğu aşağı gəlirli cəmiyyətlərdə tək analar üçün bu, demək olar ki, qeyri-mümkün dərəcəsindədir.

Tayler Koven

Tayler Koven Holbert C. Harris iqtisadiyyat professoru və Corc Mason Universitetində Mercatus Mərkəzinin direktorudur. Onun ən sonuncu kitabı “Öz daxili iqtisadçını kəşf et” adlanır və bloqu bu ünvandadır www.marginalrevolution.com.

Yox, balans var...

Mənəviyyat məsələlərində azad bazar gücləndirici kimi fəaliyyət göstərir. Bizim ixtiyarımıza daha çox sərvət və resurs verməklə, o artıq bizim sahib olduğumuz xarakter tendensiyalarını yüksəltməyə və vurğulamağa meyllidir. Son nəticə adətən əlverişlidir. Əksər insanlar özləri və ailələri, dostları üçün yaxşı həyat istəyir ki, belə arzular müsbət mənəvi xarakterin bir hissəsini formalaşdırır.

Bazarlar cəmiyyətin hər səviyyəsində böyük sayda insana bu ümumi insan nəticələri uğrunda mübarizə aparmaq və ona nail olmaq imkanı verir. Azad bazarın başqa xüsusiyyətləri də bizim təbiətimizin ən yaxşı tərəflərini həvəsləndirir və bizim dağıdıcı impulslarımıza əngəl törədir. Başqaları ilə əməkdaşlıq etməkdə bacarıqlı olan adamlar daha yaxşı pul yığmaq imkanı qazanmış olur.

Onlar peşə yoldaşları ilə işləməyi, müştərilər ilə ünsiyyət saxlamağı, riskli müəssisəyə kapital qoyan payçıya biznes planı verməyi daha asan hesab edirlər. Çox halda biz belə əməkdaşlıq üçün mükafatlandırılıq, bizim xarakterimiz daha çox birgə əməkdaşlıq istiqamətində hərəkət edir.

Daha şəxsi mənada, azad bazar həmçinin insanlara yaxşı niyyətlər silsiləsini reallaşdırmağa imkan verir. Bazarlar məhsuldar insanlara öz müasirləri olan nəsillərə müstəsna xidmət təmin etmək imkanı verir: yeni dərmanlar icad etmək, əməyə qənaət edən qurğular hazırlamaq və ya dünyanı ərzaqla təchiz etmək üçün daha ucuz, daha effektiv yollar tapmaqla. Dövlətli olmaq üçün şans belə yaradıcı tiplər üçün daha çox stimül, özünü bəyənmə (eqo) və iddia isə əsas faktorlardır.

Ancaq biz pis xarakterlə bu motivasiyaları dolaşmaq salmamalıyıq. Bazarlar bizim sərvət arzularımızı və daha çox altruist impulslarımıza şəxsi fərqi əlaqələndirməyə imkan yaradır. Onlar bizi yaxşı çalışmaqla işləri yaxşı icra etməyə ruhlandırır. Və əlbəttə onlar insanlara öz sərvətlərini bağışlamaq üçün vasitələr və xeyriyyə məsələlərinin miqyası üçün iş yaradırlar.

Beynəlxalq nöqteyi-nəzərdən bazarların mənəvi cazibədarlıqları aydındır. Mühacirəti nəzərdən keçirin. Dünyada insanlar normal bazar münasibətləri olan cəmiyyətlərə miqrasiya etməyə və qeyri-normal bazarlara malik cəmiyyətlərdən uzağa qaçmağa üstünlük verirlər. Pul tək hərəkətverici faktor deyildir. Onları həmçinin daha yaxşı həyat keyfiyyəti təklif edən sistemin imkanı, xüsusilə mənəvi tənəzzüldən xilas olmaq üçün himayə arayan bir çox başqa iqtisadi qurumların imkanı cəlb edir.

Hər il, “Beynəlxalq Şəffaflıq” təşkilatı(Transparency International) dünyada biznesin aparılmasına görə ən çox korrupsiyaya uğramış ölkələrin indeksini açıqlayır. Keçən ilki siyahının ən yüksək zirvəsində dayanan ölkələr İraq, Myanma və Somali idi. Ən az korrupsiya olan ölkələr fəal bazar iqtisadiyyatına malik Danimarka, Finlandiya və Yeni Zelandiya idi.

Bu, o anlama gəlirmi, bazarlar korrupsiyanın azalmasına səbəb olmuşdur? Xeyr, ancaq bu aydındır ki, bazarların inkişafı və korrupsiyanın azalması tərəqqinin ümumi və müntəzəm bağlarının bir hissəsidir. Bazarların ən vacib funksiyaları müəyyən mənəvi gözləntilər ətrafında konsensus yaratmaqdır: bu razılaşmalar sazişlərdə ədalət prinsipinə əməl olunmaqla bağlanmalıdır ki, iqtisadi tərəflər vədlərin pozulmasına görə məsuliyyət daşıyırlar. Bütün bu ideyalar ticarət sahəsindən kənarında müasir bazar cəmiyyətlərinin istənilən müşahidəçisinin görə biləcəyi müsbət sosial nəticələrə malikdir.

Bəzi sahələr qaydasındadır. Təcavüz və fırıldaqçılığa qarşı yaxşı tətbiq edilən qanunlara malik olmaq mənasında bütün bazarlar “azad” deyildir. Azad bazarlar həmçinin inamın müəyyən əsas səviyyəsini və bazar qaydalarının bölüşülən mədəni anlamını tələb edir. “Korrupsiyalaşmış” bazarlar (mən onları belə adlandırardım) bu meyara cavab vermir.

Onlar cinayət törətmək üçün muzzdlu qatillər və mafiya kimi yaramazlara imkan yaradırlar ki, onlar da aldadıcı bizneslərə korlanmış və ya qüsurlu məhsullar satmaq (bu yaxınlardakı başlıqlardan alınma), yaxud yerində olacaq düzgün girovlar qoymaq üçün yol verir. Biz heç də özümüzü aldatmamalıyıq ki, bazarlar tərəfindən həvəsləndirilən şəxsi marağın daha geniş tərifi həmişə məşhurdur.

Əlbəttə, sizin ailənizin, dostlarınızın və cəmiyyətinizin məqsədlərini irəli çəkmək üçün müsbət mənəvi meyar var, ancaq bu həmçinin paxıllıq, tamahkarlıq, özünü aldatma və başqa müxtəlif insan qüsurları ilə müşayiət edilə bilər.

Daha çox növ mümkün sosial fəaliyyət icra etmək məqsədilə bazar bu nöqsanlar üçün daha böyük imkanlar yaradır.

İqtisadi həyatın müşahidəçiləri kimi, bizim çoxumuz (xüsusilə, əgər biz jurnalist və ya akademik olmaq üçün çalışırıqsa) adətən diqqətimizi bu cür mənfi nümunələr üzərinə yönəldirik. Ancaq biz insan inkişafının daha geniş təsvirini götürməyə ehtiyac duyuruq.

Bizim iqtisadi artımın və genişlənmənin uzun dövrü arasında aydındır ki, bazarların müsbət xüsusiyyətləri onların mənfi xüsusiyyətlərindən əsaslı şəkildə daha güclüdür. Bu yalnız təcrübi və sərvət yaratmağın maddi qazancı baxımından deyil, eləcə də şəxsi mənəviyyatda onun faydalı təsiri baxımından doğrudur.

Robert B. Reyx

Robert B. Reyx Berklidə Kaliforniya Universitetində dövlət siyasəti üzrə professordur. Onun dövlət siyasəti haqqında on iki kitabı nəşr edilmiş və üç dövlət adminstrasiyasında çalışmışdır. O, sonuncu dəfə Prezident Bill Klintonun rəhbərliyi altında əmək məsələləri üzrə katiblikdə işləmişdir.

Biz bunu bilməsək, daha yaxşı olardı...

Bizim çoxumuz bazarda ən yaxşı mümkün işləri almağa cəhd edən istehlakçılar. Bizim çoxumuz həmçinin icmalarımızda və cəmiyyətlərimizdə düzgün şeylər etməyə cəhd göstərən mənəvi varlıqlarıq. Təəssüf ki, bizim bazar arzularımız əsasən mənəvi öhdəliklər ilə ziddiyyətdədir. O zaman biz bu münaqişənin öhdəsindən necə gəlirik? Biz çox tez-tez bundan boyun qaçırıyıq.

İstehlakçılar bizim mənəvi xarakterimizə diqqət vermədiyinə görə, biz verdiyimiz qərarları daha üstün tuturuq. Bu, bizim istədiyimiz məhsullar və xidmətlər, həmçinin can atdığımız ideallar arasında qeyri-müvafiq seçiminizin olmadığı bir yoldur.

Məsələn, bizim istədiyimiz məhsullar xaricdə daha ucuz qiymətə hazırlana bilər, bizim əldə etdiyimiz ən ən yaxşı ticarət sövdələşmələri bazarda öz qonşularımızın işləri və əmək haqları hesabına gələ bilər. Böyük işlər həm də tez-tez bizim Əsas yolumuzun- cəmiyyətlərimizin mərkəzləri hesabına gəlir, çünki biz şəhər ətrafında pərakəndə konteyner satıcılarından daha aşağı qiymətə ala bilərik.

Mənəvi iştirakçılar kimi, biz öz qonşularımızın və cəmiyyətlərimizin rifahına qayğı göstəririk. Ancaq istehlakçılar kimi, biz səbirsizliklə öz qonşularımızın yaşayış standartlarını və cəmiyyətlərin qonşuluğunu dağıda bilən işlər axtarıyıq. Biz bu ziddiyyətin öhdəsindən necə gəlirik? Adətən onu rədd etməklə.

Bənzər olaraq, mənəvi varlıqlar kimi, biz özümüzü gələcək nəsillərin müdafiəsi niyyətində olan ətraf mühit nəzarətçiləri kimi düşünmək istəyirik. Ancaq istehlakçılar kimi, biz adətən bu mənəvi səyə məhəl qoymuruq.

Bizim çoxumuz havaya karbon buraxan avtomobillər almaqda və bəzilərimiz daha böyük karbon təsirinə malik olan reaktiv təyyarələrdə bir yerdən başqa yerə uçmağa böyük vaxt sərf etməyə davam edirik.

Və biz çox zaman ekoloji standartları zəif olan dövlətlərdən ucuz mallar alırıq və fabriklər su təchizat mənbələrinə zəhərli kimyəvi preparatlar və ya havaya çirkəndiricilər buraxır. Bizim alıcılıq vərdişlərimizlə ətraf mühitdə öz mənəvi stendimizə necə yer edə bilərik? Biz adətən ətraf mühit baxımından sağlam məhsullardan qeyrisini almamağa cəhd də etmirik.

Bizim bazar sazişlərimizin haqqında təxminən bildiyimiz hər cür mənəvi nəticələri var. Biz böyük ticarət sövdələşmələri əldə edə bilərik, çünki istehsalçı yoxsul dövlətlərdə mağazanı qurmaqla və gündə on iki saat, həftədə yeddi gün işləyən uşaqları işə götürməklə və ya öz Amerikan işçilərinin sağlamlığını və təqaüd imtiyazlarını ləğv etməklə, yaxud işçilərin təhlükəsizliyini küncə atmaqla xərcləri azaltmaq imkanı qazanır. Mənəvi varlıqlar kimi, bizim çoxumuz bu nəticələri öncədən düşünərək seçməzdik, ancaq böyük iş axtaranlar kimi, biz son nəticədə onlara görə cavabdehik. Biz adətən iki yolla bazaar impulsları və mənəvi ideallar arasında ziddiyyətlərə müraciət etməkdən çəkinirik.

Birincisi, mənim yuxarıda təsvir etdiyim şəkildə, əgər biz onlar kimi mənəvi baxımdan arzu edilməz nəticələrdən öyrəniriksə, istehlakçılar kimi özümüzdə deyil, istehsalçılar və satıcılar kimi onlara cavabdehlik təyin edirik. Biz güman edirik ki, məsələn, o pərakəndə ticarət aparıcı konteyner satıcıları öz işçilərinə aşağı əmək haqqı vermək və Əsas yoldan kənarında biznesi çökdürmək, yaxud avtomobil istehsalçıları belə çox çirkəndirici karbon buraxan avtomobillər istehsal etdiyinə görə tam məsuliyyət daşıyır.

Hələ bu məntiq korlanmışdır. İstehsalçıların və satıcıların adətən kiçik seçimi olur, ancaq bunun üçün onlar qiymətləri öz rəqiblərindən daha aşağı salmalıdırlar.

Böyük işlər üçün bizim öz fasiləsiz tələblərimiz onlara bu addımı atmağı tələb edir. Onlar bilirlər ki, istədiklərimizi bizə təklif etməyə müvəffəq olurlar və biz yəqin ki, öz pulumuzu onların rəqiblərinə vermiş oluruq. Bizim onları günahlandırdığımız mənəvi baxımdan arzu edilməz nəticələr, böyük işlər üçün onların bizim öz tələblərimizə cavab vermək cəhdlərinin qaçılmaz əks effektləridir.

Bizim bu münaqişələrə qədər üzləşməkdən boyun qaçırdığımız ikinci yol bizim bazar arzularımızı mənəvi baxışlarımızdan ayırmaqdır. Biz bazar mexanizmi vasitəsilə əslində öz pulumuzu "yuyuruq".

Biz nəhəng pərakəndə satıcının yerli firmasından müstəqil nümayəndəlik hüququ alan satıcıdan mal alan zaman, o nəhəng pərakəndə satıcı məhsulu istehsalçıdan alan paylayıcı şəbəkədən əldə edir və o istehsalçı da ixtisaslaşdırılmış komponentləri bütün dünyada subpodratçılarla işləyən podratçılardan toplayır. Bizim tədarükümüzün son sosial nəticələri bizim özümüzü asanlıqla qoruduğumuz mənəvi məsuliyyət nöqtəsindən uzaqlaşdırılır.

Biz sadəcə öz istehlakçı seçimlərimiz arasında əlaqəni görmürük, məsələn, yoxsul dövlətdə işləyən uşaq və ya bizim işini və əmək haqlarını itirən qonşularımız. Şübhəsiz, bəzi istehlakçılar bu mənəvi nəticələrdən çox uzaqlaşanlarla mahiyyətə varmadan bazarlıq edir. Bəzi şirkətlər də sosial və mənəvi cavabdehlik yolu ilə istehsal edilən mal və xidmətləri qürur hissiylə satır. Ancaq faktlar göstərir ki, əksər istehlakçılar yalnız böyük ticarət sövdələşmələrini istəyir.

Hətta əgər biz özümüzü məsul brendlərlə əlaqələndirmək istəyiriksə, çoxumuz məsul məhsullar üçün istənilən əlavəni ödəmək istəmirik.

Bazar bizim xarakterimizi korlamır. Daha doğrusu, bu iki yolla o, bizə özümüzü öz xarakterimizin həqiqi sınağından qorumağa imkan verir. Beləliklə, o bizim bazar seçimlərimiz mənəvi idealları pozan nəticələr yaratdığı halda belə, bizə mənəvi ideallarımızı saxlamaq imkanı verir.

Əgər bazar mexanizmi elə şəffafdırsa ki, biz öz alış qərarlarımızın mənəvi effektlərini görməkdən qaça bilmirik, ehtimal ki, biz onda ya öz ideallarımız naminə bəzi maddi rahatlıqları, ya da rahatlıqları əldə etmək üçün o idealları qurban vermək yolunu seçməliyik.

O, əsl sınaq olardı. Belə şəffaflıq olmadan, biz heç bir qurban verməyə ehtiyac duymuruq. Biz böyük sövdələşmələri ala və böyük işi pozmadan öz mənəvi dəyərlərimizi saxlaya bilərik.

Ayaan Hirsi Əli

Somalidə doğulub. 1992-ci ildə Niderlanda mühacirət edib, orada 2003-2006-cı illərdə parlamentin üzvü olub. O, "İmansız" bestsellerinin müəllifi və Amerika Sahibkarlar İnstitutunda elmi cəmiyyətin tədqiqatçı üzvüdür.

Bir azacıq...

Mənəviyyatı korlayan şeyi kənara qoysaq, mənəvi olan şeydə azacıq konsensus var. İnanlı insan mənəvi xarakteri kiminsə Tanrıdan gələn tələblərə əməl etmək qabiliyyəti ilə ölçür. Bir sosialist mənəvi gücü kiminsə sərvətin yenidən bölüşdürülməsi fəaliyyəti ilə ölçə bilər.

Mənim klassik liberal hesab etdiyim Adam Smit və ya Milton Fridman, özlərinin "böyük dövlət naminə" mənası verən Amerikan düşüncəsi ilə liberal deyil, dindar sayıla bilərdi. Onlar gəlir bərabərliyinin məziyyətlərini görə bilərdi, ancaq onlar azadlığı həmişə birinci yerə qoyacaqlardı.

Bu mənim həmrəy olduğum mənəvi strukturdur. Bu düşüncə məktəbinə uyğun olaraq, insan azadlığı ən yüksək məqsəddir, şəxsin xarakterinin son sınağı, başqalarının öz məqsədlərini təqib etmək azadlığını pozmadan, öz həyatında seçdiyi məqsədlərini təqib etmək qabiliyyətidir

Bu perspektivdən, fərdlər, korporasiyalar və dövlətlər arasında azad iqtisadi fəaliyyət inam, düzlük və mühüm iş kimi belə arzu olunan keyfiyyətləri inkişaf etdirir. İstehsalçılar öz mallarını və xidmətlərini fasiləsiz olaraq yaxşılaşdırmağa məcbur olur. Azad bazar dəyər sistemi qurur və məktəbdə möhkəm çalışan tələbələr üçün daha yaxşı iş imkanları yaradır.

Eyni mexanizm valideynləri öz uşaqlarının təhsilinə daha çox vaxt və pul sərmayəsi qoymaq üçün təhrik edir. İstehsalçılar bazarda öz rəqiblərinə qalib gəlmək üçün tədqiqat və innovasiyaya sərmayə qoyur.

Sadəcə, azad bazarın mənəvi xarakteri necə effektiv gücləndirdiyini qiymətləndirmək, onu dağıdan və ya açıq rədd edən iqtisadi sistemlərə baxmaq üçün faydalıdır. Kommünizm hər yerdə sınaqdan keçirilmişdir, məsələn, o yalnız korrupsiya və qeyri-standart məhsullarla deyil, həmçinin qorxu, laqeydlilik, cəhalət, sıxıntı və ümumi inam çatışmazlığı ilə nəticələnmişdir. Sovet İttifaqı və islahat öncəsi Çin mənəvi olmaqla bərabər, iqtisadi baxımdan müflis vəziyyətdə idilər.

Yaxud Səudiyyə Ərəbistan ilə simvollaşdırılan feodal qaydanı nəzərdən keçirin. Biz orada mütləq monarxiya, hakim ailənin hakimiyyətini gücləndirən dini iyerarxiya və bir neçə qul sinfini görürük: zülm edilən şiə azlığı, mühacir işçilərin yüksək dərəcədə istismar edilən aşağı təbəqəsi, məhdudlaşdırılan və sui-istifadə edilən qadınlar. Səudiyyə Ərəbistanı cəmiyyətinin durğunluğu və təzyiqi onu klassik liberalın gözlərində tamamilə əxlaqsız edir. Kommünizmdən fərqli olaraq, o heç ən böyük "ədalətin" əncir yarpağını da təklif edə bilmir.

Azad bazarlar da onların mənəvi çatışmazlıqlarına malikdir. Mən anlayıram, niyə tənqidçilər bazar sistemində mənəviyyatı aşkar etməyin çətin olduğunu düşünür. Çünki onlar bu sistemin böyük sərvət qazanmaq üçün gənc qızların televiziya bayağı yırgalanmasına və ciyildəməsinə, hip-hop ritmləri havasına narkotiklə göylərə uçan gənc oğlanların ədəbsiz böyüməsinə yol açdığını düşünür.

Azad bazarların tam tərəfdarları, hökumətin diqqətindən kənarda tədbirlər tələb edən səhiyyə və təhsil kimi mühüm xidmətlər təklif edənlər arasında da qanuni müzakirə mövcuddur. Mənim fikrimcə, Qərbi Avropada hökumət rifah xidmətlərinin dərəcəsi çox geniş və qeyri-məhsuldardır; o, innovasiyaya əngəl törədir və asılılığı inkişaf etdirir, insanların tənbel və özləri edə biləcəkləri şeylər üçün dövlətdən asılı olmasına ruhlandıraraq, mənəvi telləri və fərdi məsuliyyəti korlayır. Azadlığın əvvəl gəldiyi azad bazar cəmiyyətində, insanlar daha yaradıcı və yenilikçi olmağa meyillidir; bərabərliyə prioritet təyin edən rifah dövlətlərində insanların təbii ixtiraçılığı təhrif olunur.

Uğurlu olmaq üçün siz daha yaxşı məhsul hazırlamaq əvəzinə, "iş sistemi"nin necə çalışdığını öyrənməlisiniz. Riskdən çəkinilir və fərdi məsuliyyətin qarşısı alınır. Sistemin zahirən

ədalətli görünməsinə baxmayaraq, o, qurban vermək bacarıqsızlığını və hissini təşviq edir, fərqlənmək istəyənlərə əngəl törədir.

Azad bazar cəmiyyətləri bu gün planetin məhv olacağını düşünən ətraf mühit mühafizəçilərinin atəşi altındadır. Ancaq global istiləşmə və tullantı və çirklənmənin mənəvi təsirləri haqqında qızğın müzakirə yalnız siyasi baxımdan azad cəmiyyətlərdə meydana çıxmışdır. Bundan başqa, hökumətlər global istiləşmənin həqiqətənmi süni şəkildə yaradıldığını müzakirə etdiyinə görə, iqtisadi iştirakçılar öz fəaliyyətlərində və sərmayə işlərində bu narahatlıqları nəzərə almağa başlayıblar.

Onlar yanacaq sarıdan daha səmərəli maşınlar və alternativ enerji mənbələri təmin edəcək sistemlər yaratmaq üçün tədbirlər görməyə başlamışlar.

“Sənin yerinə yaşıl” (greener-than-thou) marketinqi istehlakçıların müəyyən sektoru arasında güclü qüvvədir. Korporasiyalar və firmalar bunu edirlər, çünki onlar rəşional iqtisadi iştirakçılardır. Həqiqətən, ətraf mühit tələblərinə əməl edən şirkətlər ekoloji mənəviyyəti rədd edənlərdən daha çox gəlir qazanır. Zənginlər həmişə tamahkar olurlarmı?

Amerikada çox varlı, dekadent və bayağı insan var. Ancaq burada həmçinin çox fəal xeyriyyəçilər var və həqiqətən ölkədə müəyyən ən varlı adamlar sayəsində müxtəlif epidemiyalara qarşı mübarizə üzrə ictimai məlumatlanmada nəzərəçarpan irəliləyiş var. Məsələn, malyariyanın kökünü kəsmək məqsədinə dövlətlər və ya BMT bürokratlarındansa, özəl investolar tərəfindən daha tez nail oluna bilərdi.

Bu uğurlu insanlar öz töhfələrini kitabxana, konsert, muzey kimi mədəni sahələrə və son zamanlar daha təmiz planetə sərf etməkdən qürur duyurlar. Amerikanı səciyyələndirən çox fəal fərdi xeyriyyəçilik vergi kodeksinin funksiyası ola bilər, ancaq o, öz-özlüyündə maraqlıdır: yaxşı qurulan azad bazar hökumətlər tərəfindən şişirdilən beynəlxalq bürokratiyadansa, ictimai faydanı yaxşılaşdırmaqda daha effektiv ola bilər.

Mənəvi təkmilləşdirmə və mükəmməl cəmiyyət axtaranlar üçün azad bazar cavab deyildir. Tarixin gedişində mükəmməl cəmiyyət axtarışı, demək olar, insan natamamlığını etiraf etmək yanlışlığıdır ki, həmişə teokratiyanın, avtoritarizmin və ya zorakı anarxiyanın bu və ya başqa forması ilə nəticələnir. Ancaq hər cür insan qüsurları ilə işləməyə, fərdi xoşbəxtliyin ümumi nəticələrini artırmağa can atənlər üçün siyasi azadlıqla birləşmiş azad bazar ən yaxşı yoldur.

Amerika qeyri-mükəmməl, xaotik, bəzən dekadent və adətən zəifin yanında sərtidir. Ancaq onun mənəvi standartları tarixdəki başqa böyük hakimiyyətlərdən daha yüksəkdir.

Con C. Boqle

Con C. Boqle "Avanqard" mərkəzinin banisi və keçmiş icraçı direktoru, Boqle Maliyyə bazarları Tədqiqatı mərkəzinin prezidentidir. Onun bir çox kitabları sırasında "Sağlam fikir kifayət qədər investisiya qoyur: Pulun həqiqi ölçüləri, Biznes və həyat" kitabçası bu payız nəşr olunmuşdur.

Bütün bunlar asılıdır...

Cavab tamamilə bizim haqqında danışdığımız bazarın tipindən və "mənəvi xarakter" dedikdə, nə düşündüyümüzdən asılıdır. Bugünkü "azad bazar" düşüncəsi "buxovlanan" bazar kimi daha dəqiq təsvir edilə bilər. Bizim maliyyə və korporativ rejimlər mükəmməl strukturun, mükəmməl rəqabətin və mükəmməl informasiyanın klassik ehtimallarının qüsurlarını gözəl dağıdır.

Mənim 1948-ci ildə Prinstonda ikinci kurs tələbəsi olduğum zaman oxuduğum "İqtisadiyyat: Təqdimat analizi" dərslisinin ilk nəşrində Nobel mükafatı laureatı Pol Samuelson problemi dəqiq belə ümumiləşdirmişdi: "mükəmməl rəqabət problemi, Corc Bernard Şounun xristianlıq haqqında dediyi kimidir: "Onunla bağlı tək narahatlıq odur ki, o heç vaxt sınaqdan keçirilməyib".

Başqa Nobel mükafatı laureatı Cozef E. Stiqlitz azad bazarın ən son uğursuzluqları barədə daha sərt mövqedə olmuşdur. Dünya Bankının keçmiş baş iqtisadçısı Stiqlitz qeyd edir ki, keçən bir neçə ilin korporativ qalmaqalları faktiki olaraq bizim bütün mühasibat firmalarını, əsas banklarımızın, qarşılıqlı fondlarımızın çoxunu və nəhəng korporasiyalarımızın böyük hissəsini əhatə etdi".

Onun nəticəsi: "Sosial ədalətə uyğun gələn nəticələri kənara qoysaq, bazarlar effektiv nəticələrə gətirmir". Mən israr edərdim ki, effektin səbəbləri nəticədən daha azdır. Axının tükənməz maliyyə böhranının, bizim maliyyə və kapital qurumlarının xarakterindəki struktur dəyişikliklərinə nisbətə bazarların və ya insanların əsas xarakteri ilə daha az münasibəti var.

Biz yarım yüzildən bir qədər çox ədalətli hesab edilə bilən mülkiyyət cəmiyyətində yaşadığımız korporativ payların xeyli dərəcədə fərdi investirlərə aid olduğu mülkiyyət cəmiyyətində. Bu cəmiyyətdə 18-ci əsrdə Adam Smit tərəfindən təsvir edilən "görünməz əl" vacib faktor olaraq qaldı.

Bu sistem yalnız cəmiyyətin qabaqcıl maraqlarını deyil, həm də göstərilmiş sayıqlıq, təşəbbüs və özünə arxayınlıq kimi belə müsbət xarakter xüsusiyyətləri ilə öz şəxsi maraqlarını yürüdən fərdi investirlərin hakimiyyəti altındadır.

Ancaq son onilliklərdə biz korporasiya menecerlərinin əhəmiyyətli mülkiyyət paylarına malik olmadan bizim ictimai yönümlü biznes müəssisələrinə nəzarəti ələ keçirdiyi agentlik cəmiyyətləri olmuşuq. Bunu menecerlərin kapitalizmi adlandırmaq. Bənzər şəkildə, indi Amerika korporasiyalarına nəzarət üzərində həlledici səsə malik maliyyə vasitəçiləri fərdi investirlərin böyük əksəriyyəti üçün agentlərdir. 1950-ci illərin əvvəllərində bütünlükdə ABŞ səhmlərinin 92 faizi fərdlərə, sadəcə 8 faizi müəssisələrə aid idi.

Bu gün fərdlər yalnız 25 faizə sahibkən, müəssisələr- böyük səviyyəli qarşılıqlı fondlar və pensiya fondlarının payı 75 faizdir. Ancaq bu yeni agentlər agent kimi davranmamışlar. Lap tez-tez korporasiyalar, təqaüd menecerləri və investisiya fondu menecerləri öz maliyyə maraqlarını rəhbər şəxslərin maraqlarından önə çıxarmışlar. O rəhbər şəxslərin ki, onlar bizim investisiya fondlarının sahibi olan 100 milyon ailəni və pensiya proqramı fondlarının benefisiarları olan şəxsləri təmsil etməyə borcludurlar.

Bu müvəffəqiyyətsizlik çətin ki, təəccüb doğursun. Adam Smitin müdrikliklə qeyd etdiyi kimi, "başqa insanlara məxsus pulun menecerləri(nadir hallarda) onu özlərinə məxsus pulu qoruduqları kimi eyni sayıqlıqla qoruyurlar... Onlar çox asanlıqla özlərinə bölüşdürmə imkanı yaradırlar. Etinasızlıq və bolluq həmişə üstünlük təşkil edir".

Bundan əlavə, azad bazar sistemi alt-üst olmuşdur, çünki bizim yeni institusional agentlərimiz yalnız öz investor rəhbərlərinin maraqlarını rədd etməyi düşünmür, onlar həmçinin öz investisiya prinsiplərini rədd etməyi düşünürlər. 20-ci əsrin sonlarında institusional sərmayə strategiyası üzərinə

yönəlmiş diqqət uzunmüddətli sərmayə qoyma müdrikiyindən qısamüddətli fərziyyə ağılsızlığına çevrildi.

Səhmlərin uzunmüddətli sahibləri səhmlərin qısamüddətli icarədarları olanda və səhmin ani qiyməti korporasiyanın özünün zəruri dəyəri üzərində üstünlük təşkil edəndə, korporativ idarəetmə haqqında narahatlıq ilk zərərdir. Korporasiya direktorunun yeganə ən önəmli işi idarəetmənin səhmdarlar üçün dəyər yaradacağına təminat verməsidir; hələ o məqsəd bizim yeni agent/ investorlarımız üçün ikinci dərəcəlidir.

Mənəvi xarakterə gəldikdə, bu mütləq anlayışdır. Bu, birində var, o birində yoxdur. Beləliklə, əgər bu gün bizim cəmiyyətdə mənəvi xarakter dağılırsa (mən güman edirəm ki, bu belədir), o yalnız ondan irəli gələ bilər ki, bizim az sayda insanımız möhkəm xarakterə malikdir, çox sayda insanımız isə yox.

Azad bazardan “buxovlanan” bazara olan dəyişiklik bu inkişafa yardım etmişdirmi? Əlbəttə. Bizim maliyyə və korporasiya rəhbərlərimizin dəyərləri pisləşmişdir. Yaxın onilliklər bundan əvvəl, idarəetmə elə görünürdü ki, “bəzi şeylər var, o sadəcə işləmir”.

Gəlin bunu mənəvi mütləqiyyət adlandıraraq. Bu gün ümumi qayda “əgər hər kəs bunu edərsə, mən də edə bilərəm” formuluna əsaslanır. Bu baxışın mənəvi relyativizmdən (nisbilik) başqa adı ola bilməz. Bu dəyişiklik azad bazarda bəzi son azmaları izah etməyə kömək göstərir. Biz satdığımız malların və xidmətlərin qiymətlərini idarə etmək cəhdlərini görmüşük; rəhbər heyətin maaş fondunda düşüncəsiz artım (30 il əvvəl orta korporasiyanın baş icraçı direktoru orta işçinin maaşından 40 dəfə artıq qazanırdı; bu gün həmin rəqəm 500 dəfəyə daha yaxındır); davamlı gəlirlərin artımı barədə plan təqdim etmək məqsədilə firmaların təftiş edilən hesabatlarında maliyyə işlənməsi; zənginlərin və güclülərin xeyrinə qanun fomaləşdirmə üçün tutulan lobbicilərə ödənen qalmaqallı pul məbləğləri; bizim bank sistemimiz tərəfindən artıq risk götürülməsi və bahalı maliyyə innovasiyası.

İndi o maliyyə böhranı bizim üzərimizdədir, lakin, yük əsasən onu yaradan bir neçə məsuliyyətsiz üzərinə düşür, həm də ənənəvi ehtiyatlılığın və sayıqlığın məsləhətinə qarşı olan, ona aldanan çoxlarının, yəni, yüksək qiymətləndirilən girova əsaslanan istiqrazlarda olan investorların və rekord səviyyələrdə evinin istifadə hüququndan məhrum olan borc alanların üzərinə düşür.

“Buxovlanan” kapitalizm bazarın qazancını özəlləşdirməklə və onun risklərini ictimailəşdirməklə bizim mənəvi xarakterimizi həqiqətən korlamışdır (federal xilasetmə formasında). Hər ikisi azad bazar və onun spesifik məziyyətlərinin əlamətləridir. Bizim cəmiyyətimizin daha az buxovlanan bazar sistemində daha yüksək mənəvi dəyərlər tələb etməkdə böyük payı var.

Rik Santorum

Rik Santorum 1991-ci ildən 2007-ci ilə qədər ABŞ (Pensilvaniya ştatı) senatoru, 1991-1995-ci illərdə ABŞ Nümayəndələr palatasının üzvü olub. O, ayda iki dəfə Filadelfiya "Inquirer" nəşrində köşə yazır. Vaşinqtondakı Etika və Dövlət Siyasəti Mərkəzinin aparıcı əməkdaşdır.

Yox...

Əslində, əgər onlar həqiqətən azad və azad bazar olmalıdırsa, bazarlar mənəvi xarakter tələb edir və öz növbəsində də, mənəvi xarakteri təşviq edir. Ancaq azad bazarlar heç də mənəvi xarakterin təminatı deyildir. Bugünkü mədəni ətraf mühit nümayişləri kimi, azad bazar müəyyən mənəvi riskləri artırmağa meyllidir

Siyasətçi kimi, bu suala cavab vermək üçün mən iqtisadçıdan səriştəsiz görünə bilərəm. Ancaq siyasətçi kimi, mən uzun illər minlərlə Amerikalı ilə azadlıq, mənəviyyat və iqtisadiyyat haqqında apardığım müzakirələrdə çox şey öyrənmişəm. Bu təcrübələr məni öyrətmişdir ki, "azad bazarda" ən vacib söz "azad" sözüdür və azad bazar iqtisadi olmaqdan daha çox siyasi və mənəvi reallıqdır.

Azad bazar asılıdır və bir çox insan məziyyətlərini dəyərləndirir. Məsələn, bazar iştirakçıları xüsusi vəziyyətdə ümumi qaydanı tətbiq etmək üçün ən yaxşı yol haqqında sayıqlıq, qayğıkeşlik, ehtiyatlılıq və yaxşı mühakimə məziyyətlərini inkişaf etdirməlidirlər.

Bazar iştirakçıları vədlər verməli və ona əməl etməlidirlər, hətta mühakimə anlamında yanlış sayılan xüsusi vədə əməl etmək sərfəli olmasa belə. Bu vərdişlər azad bazar mexanizmi üçün ən yaxşı sürtkü materialı olan sosial kapitalın artması ilə nəticələnir.

Azad bazarda uğur sənayedən və çalışqanlıqdan asılıdır. Tənbəl və diqqətsiz iştirakçılar biznesdə uzun müddət davam edə bilməz. Bundan başqa, azad bazar iqtisadiyyatında birbaşa iştirak özünə güvənmək hissini və sağlam fərdiyyətçiliyi təşviq edir.

İştirakçılar problemləri imkanlar kimi görmək və onları öz söyləri ilə həll etmək vərdişini inkişaf etdirir.

Ancaq burada biz birinci yoxlamamız ilə rastlaşırıq. Tənqidçilər tez-tez ittiham irəli sürürlər ki, azad bazarlar və gəlir motivləri qeyri-sağlam, eqoist fərdiyyətçiliyi təşviq edir ki, bu, hər şeydən öncə şəxsi marağı artırır və sosial öhdəliklərə etinasızlıq yaradır. Ancaq fərdiyyətçilik başqalarına münasibətdə sosial həmrəylik və mərhəmət hissi ilə mükəmməl uyğunlaşandır.

Əslində, sağlam fərdiyyətçilik, bir fərdin özünü və öz ailəsini təmin etmək, ehtiyac duyulan sosial dəyişikliyə gətirib çıxarmaq üçün öz gücünə olan inamı, başqalarının ehtiyacları istiqamətində həmkarları və xeyriyyəçilərlə həmrəyliyin ilkin zəruri şərtidir. Həqiqətən, Corc Gilderin məharətlə ifadə etdiyi kimi, bazar iqtisadiyyatında iştirakçılar məxsusi olaraq başqalarına xidmət istiqamətində yönləndirilmişlər: onlar digər uyğun ehtiyacları aşkar edir və onları faydalı mallar və xidmətlərlə təmin edirlər.

Baxmayaraq ki, bazar iqtisadiyyatı bir çox məziyyəti təşviq etmək və dəyərləndirməyə meyllidir, biz azad bazar iqtisadiyyatını ləyaqət və mənəviyyatla bərabərləşdirməməliyik. Birincisi, bazarlar mənəvi normalar, hüquqlar və şəxsi mülkiyyət və dinc mübadilə kimi öhdəliklərə əsaslanmadan mövcud ola bilməz. Bir çox iqtisadçılar mülkiyyət, oğurluğun və hətta köləliyin qanunsuzluğu kimi, belə normaların güman edilən "effektivliyi" baxımından əsas mənəvi sualları izah edir.

Onlar bunu alqışlayırlar. Ancaq azad bazar prinsiplərinin özlərindən azad bazarları mümkün edən əsas normaları müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Səbəb: "effektivlik" analizi könüllü və dinc mübadilədən, o da sosial və ya əvvəldən mövcud olan mənəvi qaydanın hüquqi tətbiqindən asılıdır. İkincisi, azad bazarlar ləyaqət və mənəviyyətə öz töhfəsini versə də, qətiyyənlər onların təminatçısı deyildir.

Gəlir motivi kimi, bazar faktorları tamahkarlığa və eqoizmə aparən balanslaşdırılmamış və yüksək prioritetləşdirilmiş səviyyədə ola bilər.

Həll yolu bazar iqtisadiyyatını ittiham etmək deyildir, əksinə onun iştirakçılarını diqqəti daxildə başqalarına xidmətə, xaricdə iqtisadi mübadilələrə diqqət yönəltməyi öyrətmək və ailə, cəmiyyətin ehtiyacları, inam və başqa sosial məhsullar ilə balansda gəliri və şəxsi marağı saxlamaqdır.

Həmçinin mənəvi gətirən əsas bazar prinsipi başqalarının ehtiyaclarına xidmət etməklə problemlərə gətirə bilər, əgər bu "ehtiyaclar" qarşılanan çatışmazlıqlardırsa. Baxmayaraq ki, bazar iştirakçıları öz müştərilərinə və sifarişçilərinə dar Puritanizmi qəbul etdirməkdə ehtiyatlı olmalıdırlar, orada gəlir güdmənin də aydın mənəvi sərhədləri keçə bildiyi nöqtələr var.

Bu gərginlik azad bazarlardan kənar daha geniş bir sual qoyur: azadlıq özü mənəvi xarakteri korlayırmı? Müasir Amerikan mədəniyyətinin sıxıcı vəziyyətinə baxan biri "bəli" cavab verməyi həvəslənə bilər.

Biz daima mənəvi tənəzzül vəziyyəti haqqında tutqun statistika ilə bombardman edirik, bu fəaliyyətlər pornoqrafiyadan və nigah sədaqətsizliyindən tutmuş narkotikdən istifadəni və cinayəti əhatə edir.

Bu tənəzzül müstəqillikdə məsuliyyət azadlığı kimi ən yaxşı şəkildə müəyyən edilmiş azadlığın ötürülməsi nəticəsində baş vermişdir, o azadlıq ki, siz onu başqalarına təsirindən asılı olmayaraq istəyirsiniz.

Amerikan banilərini özündən daha çox mühüm olan şeyə istiqamətlənmiş aydın məqsədli azadlıq konsepsiyası, azadlığın bugünkü pop-mədəniyyət baxışından, şəxsi istəklər və arzular üzərində hər hansı məhdudiyət azadlığı kimi kəskin şəkildə kənara çıxır.

Roma papası II İohan Pavel sizin fərqli situasiya və bacarıqlarınızla nə etməli olduğunuz həqiqi azadlıqla, vasitələr azadlığı- sizin istədiyinizi etmək kimi, məqsəd və arzunun əsası olan saxta azadlıq-nəticələr azadlığı arasında ədalətli fərq qoyurdu.

Bizə təbiətimizlə verilən insan nəticələri və məhsulları bizim sərbəst şəkildə müəyyən etdiyimiz və təkrar müəyyən edəcəyimiz şeylər deyildir.

Biz anında ixtiyari olanı edəndə deyil, yaxşı malları və uzunmüddətli məqsədləri seçəndə inkişaf edirik. Bu cür insan inkişafı şəxsi intizam və yaradıcılıq potensialı tələb edir. Son nəticədə, bizim bu gün Birləşmiş Ştatlarda tez-tez gördüyümüz kimi, azadlığın pozğun təsviri mənəvi və qanuni etinasızlığa gətirir.

Bu tendensiya faktiki olaraq məhdud azadlığa aparıb çıxarır, çünki insanlar öz ehtiraslarına kölə edilir, hüquqlara hörmətlə yanaşmaya son qoyur və başqalarının azadlığına zərbə vurur. Azadlığın bu pozğun anlamı azad bazarların ədalət, inam, məsuliyyət, özünə arxalanmadan asılı olan, uzunmüddətli məqsədlərə müəyyən olmuş və təsbit olunmuş müvafiq funksiyasını dağdır.

Azad bazarlar mənəvi xarakteri korlamır, baxmayaraq ki, onlar müəyyən növ mənəvi problemlərin riskini artırır. Və azad bazarlar ləyaqəti, güclü ailələri və cəmiyyətləri təşviq etməkdə şübhəsiz rol oynadığı halda, fərdi ləyaqətin və bu ləyaqətə imkan yaradan azadlığın inkişafına kömək göstərilməsini tələb edir. Azad və ədalətli cəmiyyətin başqa aspektləri kimi, azad bazarlar da fərdi mənəviyyətdən –bizim ram edilən eqoist ehtiras və impulslarımızdan, təbiət və Təbiətin Sahibi tərəfindən bizə bəxş edilən məqsəd seçimindən asılıdır.

Rick Santorum
300 Conshohocken State Road, Suite 500
West Conshohocken, PA 19428
Telefon: 610.941.2828| Faks: 610.825.1730
www.templeton.org